

מלחמת העצמאות בעיניים חרדיות

על פי "היומן" של אגודת-ישראל שיצא בירושלים (מארס-אפריל 1948)

אלדד נאור

eldad_n@mayan.org.il

תקציר

בשלבים הקשים ביותר של מלחמת העצמאות, בחודשים מארס-אפריל 1948, בשעה ש'ההגנה' עומדת במבחנים קשים של המשך המצור על ירושלים היהודית, המשך פיצוץ התופת בעיר, הוצאת שיירות מן העיר ועמידה במתקפות מדרום ומצפון, חוותה גם הקהילה החרדית ימים קשים. לצד העמידה במלחמה הקשה בשכונות חרדיות ולצד קשיי המצור, היה הציבור החרדי נתון לראשונה בחיבור עם הרוב הציוני בעיר כתף אל כתף. לאחר עשרות שנים של מאבק רעיוני כנגד הציונות, החילוניות והפרדה באורח החיים ובמוסדות, נדרשו החרדים לעמוד לצד החילונים ולסייע להם. ואכן, לצד השאיפה למדינת-הלכה והציפייה לשליטה בין-לאומית בעיר (לפי החלטת החלוקה), עלו בקרב החרדים בירושלים שאלות רבות על דרכי שיתוף הפעולה עם מוסדות העיר והיישוב, במיוחד בהקשר הצבאי. במחקר זה נבדק העיתון היומי הראשון של הציבור החרדי - "היומן", שיצא בעיר בעיצומה של המלחמה, בהקשר לשאלות הביטחון דאז. מתברר כי בנושאים אלה היו רמות שונות של הזדהות עם מהלכי המלחמה ודרכי ההתנהלות של "ההגנה" בעיר, לצד ביקורת נוקבת. מאמר זה עוסק בביקורת שהובעה בעיתון נגד "ההגנה" מצד חוגים בקהילה, לעיתים מרביתה, ביחס למהלכי הצבאיים וביחס לצורך לפעול בתחום הביטחון בהנחיית גדולי התורה. **מילות-מפתח:** ירושלים, ההגנה, בן-גוריון, מלחמת העצמאות, אגודת-ישראל, ועדת המצב, קבורה, מצור, גדולי התורה, מזון, שבת, כשרות, כפייה דתית, המפקד לשירות העם, רבנים, בני הישיבות

The War of Independence in Jerusalem; criticism in the area of security, as reflected in "Hayoman" of Agudat Israel (March-April 1948)

Eldad Naor

eldad_n@mayan.org.il

During the most difficult stages of the War of Independence in March-April 1948, while the Haganah stood at the forefront in defending Jewish Jerusalem in the difficult stages of the continued Arab siege, the Haredi (ultra-Orthodox) community, for the first time, joined the Jewish majority in the fighting. In this study, the first daily of the ultra-Orthodox community – Hayoman - published in Jerusalem at the height of the war, is examined in light of Haredi participation and involvement in the war efforts. The study shows that there were different levels of identification with the various developments of the war and with the security forces of the Haganah in the city. In this article, we are dealing with the criticism, voiced by Haredi circles, against Haganah behavior, mostly on conduct as a Jewish army, its excessive aggressiveness in unnecessary military actions and the need to act under the guidance of rabbis.

Keywords: Jerusalem; Haganah; Ben-Gurion, War of Independence; Agudath Israel; *va'adat hamatzav*; siege; burial; keeping the Sabbath; religious coercion; rabbinical leaders.

מבוא

מלחמת העצמאות הייתה מערכה אינטנסיבית ותקופה מכונת בחיי היישוב היהודי והערבי בארץ-ישראל וזכתה לתשומת-לב מחקרית רבה. ברם, רישומיה של מלחמה זו על הציבור החרדי לא זכו לתשומת-לב רבה, ובעיקר לא נחקרה עדיין העיתונות החרדית כאספקלריה של התודעה החרדית בזמן המלחמה. היות שהעיתונות החרדית נושאת מטבעה אופי אידאולוגי מובהק והיא כפופה לקווי המתאר שהמנהיגות החרדית מכתיבה לה, ניתן להניח כי 'היומן', ביטאונו של מרכז אגודת-ישראל (להלן 'אגודת-ישראל') בירושלים והיומן החרדי הראשון שראה אור בארץ-ישראל, הוא מקור מהימן, אף שלא היחיד, להבנת עמדותיהן של הקבוצות השונות בחברה החרדית במלחמת העצמאות. מכאן שיש חשיבות לדיווחים השוטפים הנדפסים בעיתון ולדרך הבאתם, בכל ניסיון להבין את משמעותן של עמדות אלו לנוכח אתגרי המלחמה.

"היומן" הוא אפוא כלי חשוב בכל ניסיון לעקוב אחר מידת מעורבותה של החברה החרדית בירושלים בנעשה, ואחר השיח הציבורי שהתנהל סביב מלחמת העצמאות, ובוודאי זה שנותב בידי ההנהגה. עם זאת, אין להניח ששררה תמימות-דעים מלאה בין העמדות שבוטאו בעיתון לבין עמדות מנהיגי 'אגודת-ישראל' – כפי שמתברר גם מן 'היומן' עצמו.

במחקר זה נבדקו דיווחים, מאמרים והתייחסויות ישירות למלחמה, למפקדיה, למהלכיה ולדרך בה תפסה החברה החרדית בירושלים את יחסו של השלטון האזרחי והביטחוני בעיר כלפיה וכלפי ערכיה. עבודה זו לא נדרשה לאירועים עצמם, אלא להשתקפותם בלבד, לאופני התמודדותה של הקהילה החרדית עם האירועים ולתמונה הכללית העולה מחייו של ציבור מורכב ורב-פנים זה, ממנו לא בקע קול אחד בלבד, אלא פוליפוניה של קולות. המאמר עוסק בפרק-זמן קצר יחסית של חודשי מארס-אפריל 1948 – תקופה קשה במלחמה בכלל, ובפרט בירושלים. בתקופה זו הוטחה בעיתון זה שורה של ביקורות, חלקן קשות, המשקפות את הפערים הרבים שהיו אז בירושלים בין חלקים בחברה החרדית לבין הציבור החילוני, ההנהגה האזרחית ודרכי ההתנהלות של גופי הביטחון השונים. חלק מביקורות אלו משקף דרכי-חשיבה ותפיסות, המתקיימים בחברה החרדית עד היום, וחלקן מבטא נושאים שהוסדרו עם הזמן ובאו על פתרונם.

זרמים בחברה החרדית ערב מלחמת העצמאות

ההבחנה בין זרמים ופלגים חרדיים ערב מלחמת העצמאות, מסייעת להבחין ברמת הסתייגותם המעשית מן המפעל הציוני, כי זוהי אמת המידה המכריעה שמבדילה בין החרדי המתון לבין הזרם הקיצוני. הזרם המתון, הכולל את מרבית החסידויות ואת רובם המכריע של הליטאים-מתנגדים – שמסגרתו הפוליטית המרכזית הייתה 'הסתדרות-אגודת-ישראל' – אימץ מאז שנות ה-30 של המאה ה-20 עמדה מסויגת אך מתונה כלפי המפעל הציוני, כפי שהראה יוסף פונד (פונד, תשמ"ט: 454-478). מדובר בעמדה שאינה אחידה לחלוטין – חלקה אנטי-ציונית וחלקה לא-ציונית או א-ציונית. אך יצוין כי מאז אמצע שנות ה-40 התחזק הקשר בין מנהיגיה – ראש 'אגודת-ישראל' בירושלים משה בלוי (1885-1946) ויושב-ראש הוועד הפועל העולמי של 'אגודת-

ישראל' יצחק מאיר (הרי"מ) לוי (1893-1971) – לבין מנהיגות התנועה הציונית בארץ-ישראל, ודובר עמם על שיתוף-פעולה אפשרי בנושאים כמו עלייה או על ייצוג משותף בשאלת עתיד היישוב היהודי בארץ.

אולם גם קשרים אלה עם המנהיגות הציונית התנהלו מתוך חילוקי-דעות. בלוי נטל אמנם חלק בשיחות וניאות בהדרגה לתמוך בשיתוף-פעולה עם נציגי רוב היישוב בארץ-ישראל, אך המשיך להיות מזוהה עד מותו ב-1946 עם עמדות היישוב הישן, שהצהיר על התנגדות עקרונית להקמתה של מדינה יהודית בזהות ציונית. כך היה למשל בעת המאורעות של סוף 1938 ו-1939, כשנעשו ניסיונות להגיע להסכמות עָרָב כינוסה של ועידת השולחן העגול של הבריטים ובהתנגדות המשותפת לספר הלבן השלישי, וכך היה ביתר-שאת לאחר סיום מלחמת העולם השנייה (פונד, תשנ"ט: 179-189). לעומת בלוי, ייצג יצחק מאיר לוי את אלה שדגלו בשיתוף-פעולה מתוך בחירה עם אנשי התנועה הציונית למען ההצלה בזמן השואה, ובמיוחד ערב הקמת המדינה. לוי ותומכיו המשיכו לשאוף להקמת מדינה שתנהל על פי חוקי ההלכה, אך קיבלו את עובדת הקמתה כחלק מתהליך היסטורי בלתי-נמנע המתרחש לנגד עיניהם. לוי חלק עמדה זו עם חברו לוונשטיין (1904-1995) כשחתמו על הכרזת העצמאות (פונד, תשנ"ט: 164-193; 203-212).

כך או אחרת אימצה 'אגודת-ישראל' עוד בשנות ה-30 אסטרטגיה של משא ומתן ולעיתים של שיתוף-פעולה עם התנועה הציונית ומוסדותיה, בידיעה שרק כך ניתן להגיע להישגים סקטוריאליים חרדיים, וייתכן אף להשפיע – ולו חלקית – על אופיו של היישוב היהודי בארץ. לעומת חרדים מתונים אלה, עמדו החרדים הקיצונים שהיו מאורגנים בתת-קבוצות ובחלקי קבוצות שהתקבצו תחת קורת הגג הארגונית של 'העדה החרדית' בירושלים. המשותף לכל אלה היה עמדה אנטי-ציונית חריפה ובלתי-מתפשרת, שהתבטאה בהיבדלות ובהימנעות מכל מגע עם המפעל הציוני.

חשוב להדגיש כי שני המחנות – המתונים והקיצונים – לא היו עשויים מקשה אחת, ועלתה מהם פוליפוניה של קולות שלא תמיד היו הרמוניים (פרידמן, 1991: 6-54). זאת ועוד: שני המחנות לא היו שווים במשקלם. אם עד אמצע שנות ה-20 של המאה ה-20 היה היישוב הישן הקיצוני – שהתרכז בעיקר בירושלים – הכוח המרכזי בחברה החרדית הן בכמותו והן באיכותו – הרי שהחל מן העלייה הרביעית (1925) הפך הזרם המתון בהדרגה לזרם דומיננטי בחברה החרדית. תהליך זה נמשך בעקביות, ועם הקמת המדינה וקיום הבחירות הכלליות הראשונות לכנסת, היה כבר ברור שרוב החברה החרדית נמנה עם הזרם המתון, שהתאחד סביב 'אגודת-ישראל'.

בתום מלחמת העולם השנייה התקיימו מגעים בין ראשי 'אגודת-ישראל' לבין נציגי הסוכנות היהודית וההסתדרות הציונית. לנוכח המאבק הציוני המתעצם להקמת מדינה יהודית בארץ-ישראל, ביקשה 'אגודת-ישראל' להבטיח את צורכי הקהילה החרדית ב'מדינה שבדרך' ואת חלקה במגביות הציוניות שגייסו כספים למען היישוב היהודי בארץ-ישראל. המגעים עם המוסדות הציוניים לא הביאו את 'אגודת-ישראל' לוותר על עמדתה העקרונית, ששללה כאמור את הקמתה של מדינה יהודית על בסיס לאומי-חילוני. 'מועצת גדולי התורה', אשר נוסדה בארץ-ישראל ב-1941, ואשר עמה נועצו הנציגים הפוליטיים החרדים, נמנעה בד"כ מלעצור את המגעים עם המנהיגים הציונים, אך לא נאותה לאשר הצעות לסיכומים בנדון (פרידמן, 1990: 52-67; אונא, תשמ"ד: 129-137). מגעים אלה הבשילו בסופו של דבר למה שכונה לימים "מכתב הסטטוס קוו"

מיוני 1947 ושעסק בדמות המדינה לעתיד – מה שאפשר ל'אגודת-ישראל' להצטרף לדרישה להקים את המדינה היהודית, ובהמשך גם לממשלה הזמנית הראשונה. בתחילת נובמבר 1947 דנו גדולי התורה בהצעת הסוכנות היהודית לצרף את נציגי 'אגודת-ישראל' לאחדים ממוסדותיה, כמו למשל לוועדת הביטחון. הם החליטו שלא לקבל את ההצעה, אך גם לא לדחותה באופן פומבי, והורו לנציגי 'אגודת-ישראל' שלא לפעול כנגד הקמת המדינה ולא לפרסם הודעות פומביות כנגדה (פרידמן, 1990: 52-67, 73; פרידמן, 1991: 54; כהן, 1998: 53, 134-135). ב-1943, לאחר שוועדת 'אגודת-ישראל' החליטה כי חברי 'אגודת ישראל' יוכלו להימנות גם על שורות 'כנסת ישראל' – התרחב הקרע בין 'אגודת-ישראל' לבין 'נטורי קרתא' וקיצונים נוספים, והגיע לשיאו עם פרישתם המוצהרת של חוגים קיצוניים אלה מ'אגודת-ישראל'. עד להחלטה זו היה כל חבר 'אגודת-ישראל' חייב לחתום במקביל על 'טופס יציאה', בו הצהיר כי אינו חלק מ'כנסת-ישראל', אך החלטה זו של הוועדה סימנה את קו השבר בין החוגים הקיצוניים לבין רוב המחנה החרדי (שיוצג בידי 'אגודת-ישראל'). הקרע העמיק עוד יותר עם השתלטותם של חוגים אלה על מוסדות העדה החרדית בתחילת 1945 (ארכיון ההגנה, 1948).

בה בעת המשיכה 'אגודת-ישראל' לכנס תחת כנפיה את מרבית החרדים השוללים את הקמתה של מדינה עברית לאומית וחילונית, תוך הצבת חזון ברור למדינה יהודית ברוח התורה וההלכה. לשם כך, וכדי להבטיח בעתיד את צרכי הציבור החרדי, המשיכו נציגי 'אגודת-ישראל' גם בתחילת 1948 בפעילות מדינית נפרדת לקידום יעדיה בארץ-ישראל, כולל במוסדות האו"ם (פרידמן, 1990: 49-62; פרידמן, תשנ"א: 33-46; פונד, תשנ"ט: 192).

כאמור, המחנה החרדי המתון, שבמרכזו 'אגודת-ישראל', היה מחנה רב-גוני וכלל באותה תקופה חסידים שמוצאם מפולין, חרדים ממוצא גרמני, ליטאים-מתנגדים, צעירי 'אגודת-ישראל', 'פועלי-אגודת-ישראל' ואחרים. הסתדרות 'פועלי-אגודת-ישראל' (פאג"י) הייתה אז חלק מן המחנה החרדי המתון. אנשי פאג"י היו חלוצים שייחסו ערך לעבודת האדמה והיו מוכנים לשתף פעולה עם הקרנות הציוניות, אך תפיסת-עולמם ואורח-חיים היו חרדיים והם היו עדיין חלק מ'אגודת-ישראל'. הם בלטו בתוך המחנה החרדי בהזדהותם עם המאבק להקמת מדינה יהודית וראו בהקמת המדינה אירוע היסטורי בעל משמעות דתית. על כן דחפו אנשי פאג"י לחיזוק שיתוף הפעולה עם המחנה הציוני (פונד, תשנ"ט: 189, 205, 212). מבחינה ארגונית הייתה לפועלי ארץ-ישראל הסתדרות נפרדת וביטאון משלהם. המתחים והמחלוקות שנתגלו בין 'אגודת-ישראל' לפאג"י סביב גישה זו, הביאו בהמשך לקרע ולפילוג בקרב המחנה החרדי המתון, אולם התפתחות זו התרחשה כבר אחרי מלחמת העצמאות, וכל החוקרים שעסקו בכך מסכימים על כך שבתקופה הנדונה היו פועלי-אגודת-ישראל חלק בלתי-נפרד מן החברה החרדית (בקון, תשס"ה: 87-101; פרידמן, 1991: 42-43; פונד, 2001: 46; פונד, תש"ע: 122-124; פונד, תשנ"ט: 247).

באותה עת הייתה קבוצה קטנה בהסתדרות 'אגודת-ישראל', שמרכזה היה בירושלים, שראתה בנטייה המתוארת לעיל של אנשי פאג"י ובמעשיהם בגידה בדרכה ההיסטורית של 'אגודת-ישראל' המתנגדת לציונות. לאחר שהחלה קבוצה זו להתגבש בסוף שנות ה-30, היא הקימה בתחילת שנות ה-40 מסגרת-עובדים נפרדת מזו של פאג"י שהפכה בהמשך להסתדרות-עובדים נפרדת, היא 'פועלי-אגודת-ישראל' הירושלמית, שהתקיימה תחילה כחלק אורגני מסניף ירושלים של 'אגודת-ישראל'. פאג"י הירושלמית (שניסתה להרחיב את השפעתה על כל הארץ) הציגה שילוב ייחודי של קיצוניות דתית ונאמנות חזקה מאוד לקו האנטי-ציוני הוותיק של

היהדות החרדית, לצד רצון לבנות מסגרות לעובד החרדי "הפשוט", בדומה למסגרות שהקימה תנועת העבודה בדור, בהקמת צרכניות, ביצירת מקומות-עבודה בידי חברה כלכלית עצמאית, ועוד.

לאחר החלטת החלוקה של האו"ם, בסוף נובמבר 1947, הייתה 'אגודת-ישראל' נתונה עדיין במצב מורכב. מחד גיסא לא נסוגה מהתנגדותה הרשמית למדינה הציונית החילונית – מה שהביא אותה, כאמור, לשגר משלחת מדינית נפרדת למוסדות האו"ם, כדי להבטיח את האינטרסים הנפרדים של הציבור החרדי בארץ-ישראל, ובמיוחד בירושלים שעמדה לקבל מעמד בין-לאומי. מאידך גיסא – התקיימו, כאמור, מגעים עם מנהיגים ציונים לקראת שיתוף-פעולה כלשהו במוסדות הביטחון הלאומיים. בהמשך הובילו מגעים אלה גם להסכמת אגו"י להיכנס לגופי המדינה, שבעקבותיה חתמו שני נציגי 'אגודת-ישראל' על הכרזת העצמאות, ושר חרדי אחד הצטרף לממשלה הזמנית – הלוא הוא הרב יצחק מאיר [הרי"מ] לוי (1893-1971) (פונד, תשנ"ט: 189-194, 203-214).

בירושלים, שהייתה מרכז היישוב החרדי "הישן", בוטא בד"כ קולו של הרוב החרדי בעיר, שהסתייג מהקמת המדינה (גם ללא חוגי העדה החרדית היותר קיצוניים), כפי שהשמיעו באופן מובהק אנשי פאג"י הירושלמים או חוג חת"ם סופר. במקביל להם פעלו בה גם חוגים מתונים בהרבה, כדוגמת אנשי הוועד הפועל העולמי, שבראשו עמד הרי"מ לוי.

על "היומן" וכותביו

"היומן" הוצא בידי אנשי מרכז-אגודת-ישראל בירושלים, בעיצומה של מלחמת העצמאות, והוצאתו נתפסה כחידוש גדול בהיותו היומן החרדי הראשון שראה אור בארץ-ישראל ושנועד הן לקהל החרדי והן לידיעת הציבור היהודי הכללי. בהנמקה להוצאתו לאור צוינו בגיליונו הראשון שלוש מטרות בסיסיות: הראשונה הייתה לשמור שהקוראים החרדים הצמאים למידע בימי המלחמה לא יזדקקו לעיתונים אחרים. השנייה נועדה לחזק את הקהילה החרדית ברוח האמונה לפי תפיסתה; והשלישית – לייצג את קולו של הציבור החרדי כלפי חוץ. 'היומן' ראה אור בתקופה סוערת: החל ב-12 בפברואר 1948 ועד ל-31 בינואר, והחליף למעשה את ביטאונה הוותיק של 'אגודת-ישראל' בירושלים – השבועון "קול ישראל", שנוסד ב-1921 והיה אז בסוף דרכו (פרוש מ', תשס"א: 165-166). 'היומן' יצא אמנם בהסתמך על החלטה ישנה של 'אגודת-ישראל' להוציא לאור עיתון, אבל יצא למעשה כתוצאה מיוזמה עצמאית של קבוצת חברים מאנשי מרכז 'אגודת-ישראל' בעיר, שזכתה בדיעבד להכרה רשמית של מרכז 'אגודת-ישראל' בירושלים שהעניק לה את "ברכת הדרך", כפי שעולה ממכתב המרכז אל שניים מיוזמיו ומן הפנייה לקוראים בגיליון הראשון (מרכז אגודת-ישראל, 9.2.48, 12.2.48; "לאגודאים די בכל אתר", 'היומן' 1; נאור, תשע"ג; 35-38).

"היומן" הכיל בד"כ שני עמודים בלבד ביום חול וארבעה עמודים בערב שבת. לפרקים סבל מקשיי המצור שגרמו לפגיעה באספקת החשמל, באספקת הנייר ומבעיות נוספות, ויצא במהדורה מצומצמת יותר, שסודרה ביד. העיתון כלל בעיקר ידיעות ומאמרים, טור מערכת, טורי-דעה ומדורים לשבת בתדירות משתנה, וכן מדורים כמו "מכתב למערכת" או "השבת אבידות". מעת לעת הופיע טור "זכרון לנופלים" ובשבועות הראשונים – "חללי בת עמי", שהוקדשו לזכר

הנופלים. ב'היומן' כתבו גם פעילים מרכזיים במרכז הפוליטי של התנועה, שעירבו לעיתים בין תפקידם העיתונאי לתפקידם הפוליטי, כשהאינטרס הפוליטי הביאם לעשות זאת; למשל, כדי לגבש את דעת הקהל או לקדם מחאה ציבורית עליה ידווח בהמשך בעיתון.

המכתב הנזכר שנשלח ממרכז 'אגודת-ישראל' בירושלים, שיקף בין היתר את מעורבותם של אנשי פאג"י בהפקת העיתון מיום צאתו. נכתב בו כי המרכז יוציא את "היומן" בידי שלושה: האחד (כנראה בצד הארגוני) היה א' טרגר, מנהל החברה הכלכלית של קבוצת פאג"י בירושלים, והעורכים: מנחם פרוש (1916-2010) שהיה בעל בית הדפוס ופעיל נמרץ בסניף 'אגודת-ישראל' בירושלים, וכן אברהם מוקוטובסקי (שכונה לימים "כי טוב") – איש הרוח של פאג"י ודמות מרכזית בהובלתה. לעיתון מונה גם "אחראי" – והוא אוריאל צימר (1921-1961), שהיה אף הוא תומך פאג"י בתקופה המדוברת. רבים מכותבי "היומן" היו אנשי פאג"י או תומכיה שהביעו מעל דפיו עמדות והשקפות ביקורתיות על הציונות וארגוניה, או על המדינה, מהלכיה וצבאה. מבין אנשי פאג"י כתב מוקוטובסקי רבים מטורי המערכת, מאמרים וקטעים ספרותיים-רוחניים; צימר ערך רבות מן הידיעות, טורי מערכת ומאמרים; עמרם בלוי היה פעיל בהשגת ידיעות מן הצבא וכתב מאמרים מעת לעת; מרדכי סליפוי כתב פה ושם, ובהמשך עבר לביטאונה העצמאי של פאג"י 'הקול' (ואף ערך אותו), וגם פישל גלרנטר כתב פה ושם. בין תומכי עמדות פאג"י שכתבו בעיתון היו יהודה בלוי ושמואל קיבילביץ' (אז ב'עץ חיים'), שהיה בעל מאמרי-דעה רבים ותקיפים. רבים מן הכותבים בחרו שלא לחתום, או שבחרו בשם-עט, אולי מחמת העמדות האופוזיציוניות שהציגו. לצידם עסקו במלאכת הכתיבה וההוצאה לאור מי שזיהו עצמם עם הקול הכללי של 'אגודת-ישראל', ובראשם מנחם פרוש, שהשפעתו בעריכה הייתה רבה ולצידו בלט כתב השטח יעקב גליס, שלא זוהה בהכרח עם פאג"י.

בשל השפעת אנשי פאג"י על התכנים שהציג העיתון, היו שראו ב'היומן' את ביטאונה של פאג"י ולא דווקא את ביטאונה של 'אגודת-ישראל' (סליפוי, תשל"ו: 20; פונד, 1991: 86-87; נאור, תשע"ג: 26). 'היומן' אכן ביטא בד"כ את קולו של היישוב הישן בירושלים, אלא שמחקר עקבי ורצוף מראה כי ייחוס הביטאון לפאג"י הוא מרחיק-לכת, בין היתר מכיוון שבצמתים חשובים הביע דווקא קו מערכתי שונה לחלוטין מזה של פאג"י (למשל, לאחר קום המדינה) ומכיוון שהקפיד לשווק עצמו לקוראיו כמציג קשת רחבה של דעות, כולל דעה מודגשת ונלהבת מהישגי הכוחות היהודיים בלחימתם (נאור, תשע"ג: 393-395). עדות של אחד השותפים הפעילים בהוצאת "היומן", אדם שהיה דווקא איש פאג"י, התייחסה לנושא זה במישרין ואישרה כי אין לראות ב'היומן' את ביטאונה של פאג"י (פרידמן, 1971). זאת ועוד: הגם שהיו קבוצה נפרדת, ראו עצמם רוב אנשי פאג"י חברים מלאים ב'אגודת-ישראל' בירושלים בתקופת המלחמה, ולא קבוצה פורשת ומתבדלת מבחינה פוליטית.

העיון ב'היומן' מאפשר להתחקות אחר גילויי דעתו של "הקול החרדי" בירושלים בהתייחס לאירועי המלחמה מן ההיבט הביטחוני הרחב, הכולל את תיאור הקרבות, היחידות והפיקוד הצבאי, והיחס להנהגת היישוב, למדינה ולמציאות החיים בעיר הנצורה. מחקר עקבי אחר דרך הכתיבה בעיתון מאפשר לחשוף את מורכבותה של הזירה הפנים-חרדית, ולאתר השתקפויות של זרמים שונים ושל יחס מורכב, ששרר בחברה החרדית בנושאים אלה.

מאמר זה מבטא חלק מן הביקורות הקשות שהוטחו בקרב הקהילה החרדית בזמן המלחמה כלפי הכוחות הלוחמים ומפקדיהם, הציבור החילוני וההנהגה הלאומית.

מארכ-אפריל 1948

חודש מארכ 1948 היה עמוס מעשי-איבה קשים, חלקם בירושלים. שורה של התקפות ערביות הביאה לנפגעים רבים. מכונית-תופת התפוצצה בחצר המוסדות הלאומיים ב-11 במארכ, שיירה הותקפה בנבי-דניאל ב-27 במארכ, ושיירה הותקפה בדרך להר הצופים ב-13 באפריל. בתחילת אפריל החלה היוזמה הצבאית שכונתה אחר כך "שלב ב'", עם פתיחת מבצע נחשון לפריצת הדרך לירושלים, שנמשך עד אמצע אפריל. במקביל התחוללו קרבות קשים, בדרך כלל ביוזמת 'ההגנה', אשר רבים מהם הוכתרו בהצלחה. הלחימה בארץ-ישראל התרכזה אז בין השאר במשמר העמק (4.4), ברמת-יוחנן (13.4-16), במבצע 'הראלי' בדרך לירושלים (החל מן ה-15.4), בטבריה (18.4), בנבי-יושע (20.4) ובחיפה - 22.4 (ענף היסטוריה במטכ"ל, 1959: 111-129, 374-375). בירושלים התכוננו לכניסתו של הלגיון העבר-ירדני לקרבות, דבר שאכן קרה ממחצית מאי.

פרק הזמן שבין תחילת אפריל 1948 לבין הקמת המדינה באמצע מאי היה עמוס במיוחד גם בפעילות מדינית ופוליטית. בשבועות אלה הולכה ההנהגה המדינית בראשות דוד בן-גוריון (1886-1973) את הסוכנות היהודית ואת מוסדות היישוב לביסוסם של מוסדות המדינה שבדרך, לקראת עזיבת השלטון הבריטי – צעד שנועד להפגין נחישות להקים את המדינה העברית. בסוף מארכ 1948 החליטו הגופים הנזכרים להקים את 'מינהלת העם' (ואחר כך 'הממשלה הזמנית') ו'מועצת העם' (הפרלמנט הזמני) תוך היצמדות ללוח הזמנים של החלטת החלוקה, מנובמבר 1947. בימים 6-16 באפריל העביר הוועד הפועל הציוני לידי לגופים אלה את מרבית הסמכויות לניהול היישוב והמלחמה (ענף היסטוריה במטכ"ל, 1959: 53-57). מיד אחר כך הואץ המו"מ הארוך והחשאי ברובו, עם 'אגודת-ישראל', ולוין הצטרף ל'מינהלת העם'.

בבירת ארה"ב ובבניין האו"ם שבניו-יורק, נמשכו המגעים המדיניים בשאלה האם לקבל את הצעות ארה"ב למשטר נאמנות ולדחייה בהקמת שתי המדינות בארץ-ישראל, ולחלופין: האם להכריז על הפסקת-אש מיידית.

הביקורת וההסתייגויות שהביעו כותבי "היומן" בתקופה זו, הושפעו במישרין או בעקיפין מן המהלכים האינטנסיביים שקרו בתחום המדיני ובעיקר בתחום הצבאי, כפי שיוצג להלן. ביקורות וההסתייגויות אלו כונסו במאמר זה בשלושה פרקים: החרדים והשירות הצבאי; החרדים וניהול המערכה הצבאית; תלונות החרדים על הצבא בנושאים אזרחיים.

א. החרדים והשירות הצבאי

משבר גיוס בני הישיבות

סוגיית גיוסם של תלמידי הישיבות לשירות צבאי או ביטחוני עמדה על סדר היום כבר במחצית הראשונה של 1948 בירושלים הנצורה. באותו זמן גבר הצורך במתגייסים שיוכלו לסייע בלחימה הקשה מול הכוחות המצריים, ערביים מקומיים וכוחות הלגיון שעמדו להצטרף למערכה במחצית מאי. למאבק בנושא גיוס בני הישיבות נקבצו רבנים, ראשי-ישיבות, אנשי אגודת-ישראל וחלק מרבני הציונות הדתית שקבעו מעין 'קו אדום', שאין לחצותו מבחינתם. הפרשה פרצה בכמה גלים. כשנדמה שהנה הושג הסדר בין הצדדים, התבררו הנסיבות הקשות במלחמה ועלתה דרישה

מחודשת לגיוס. המחנה החרדי ביקש למנוע גיוס כזה, או לפחות למתן מאוד את החובות הביטחוניות של תלמידי הישיבות.

המצב בירושלים הנצורה היה סבוך וקשה. בעיר חיו קרוב ל-100 אלף יהודים, ולפי הערכה אחרת עזבו אותה עשרות אלפים ובנובמבר נותרו בה רק כ-60 אלף, יותר מרבע מהם חרדים – רובם בני "הישוב הישן" שהתנגדו לשיתוף-פעולה עם הגופים הציוניים. המאבק בנושא גיוס בני הישיבות היה דחוס ונפיץ (ארנוולד, תשי"ע: 254; גולני, 1990: 306; פרנקל, תשנ"ד: 255). ניתוח "הקול החרדי" באמצעות בדיקת ההנמקות ודרכי הפעולה שהוצגו ב'היומן' בזמן-אמת, מלמד בצורה ייחודית על העמדה החרדית בסוגיה זו ועל הדרך בה התפתח המשבר במלוא עוזו בסוף אפריל, לאחר הסדר ראשון בנושא זה שהושג כחודשיים קודם לכן.

במחצית פברואר השתקפה מעל דפי "היומן" שמחה על ההסכם הראשון בעניין בני הישיבות שהושג בתחילת החודש בין נציגים בכירים של המפקדה הארצית של 'ההגנה' לבין ראשי ועד הישיבות הארצי. ההסכם מאשר את אי-גיוסם של בני הישיבות לשירות צבאי, למרות עמדתה העקרונית של 'ההגנה' כי יש למצוא דרכים לגייס תלמידים אלה, בהיותם חלק מכלל היישוב. אוריאל צימר (1921-1961) כתב ב'היומן' כי מוסדות הביטחון נכנעו בהסכם הראשון ושיחררו בני-ישיבות "משום כורח המציאות לאור עמדתם התקיפה של 'אגודת-ישראל' וראשי הישיבות". למרות קבלת תעודות השחרור, הסביר צימר כי אין זה שחרור ללא מחויבות:

תעודה זו, [המשחררת את בן הישיבה מגיוס] תשמש לו
דחיפה... במילוי תפקידו הציבורי בתחום כתלי
הישיבה... יודע כל בן ישיבה שהוא ממלא שליחות
ציבורית ממדרגה ראשונה... שאין היא פחות אחראית ואין
היא דורשת פחות מסירות והתמדה מאשר התפקידים האחרים.
[הוא] משרת את העם כולו בשטח שאינו כרוך בסכנות
גופניות... התעודה ביד היא... סמל כבוד לאיש הממית
עצמו באוהלה של תורה במקום אלה הממיתים עצמם בשדות
ההגנה של היישוב (ש. אריאלי, 16.2.48, "הטור האחרון – באהלה של תורה,
'היומן': 2).

המשא ומתן הנזכר נוהל בפברואר 1948 בידי ראש המפקדה הארצית של 'ההגנה' ישראל גלילי (1911-1986) בעיקר מול הרבנים יוסף שלמה כהנמן (1888-1969), ראובן כ"ץ (1880-1963) ושבתאי יוגל (1874-1968) מוועד ראשי הישיבות. בתחילת מארס הודיע גלילי לחטיבות הארגון וליחידות הפלמ"ח על הפטור העקרוני שניתן לתלמידי הישיבות משירות צבאי רגיל, לצד ההסתפקות באימונם של אלה המסוגלים לכך במסגרת חיל המשמר, כדוגמת 'משמר העם' בירושלים, כלומר: שירות חלקי (ארנוולד, 2004: 175; פרנקל, תשנ"ד: 272-278).

דוגמה אחרת לעמדה החרדית בסוגיית אי-גיוסם של בני הישיבות מצאנו בדברי הפולמוס שהתפרסמו בסוף מארס 1948, בהם הותקפו יהודים דתיים שסברו כי יש דווקא לגייס בשעת החירום ההיא גם את בני הישיבות:

אבדה להם האמונה שקיום העם היהודי וקיום העולם כולו
תלויים [ב]... לימוד התורה... היו שמים לב שמהווים

[אלה] . . . שירות לעם ולמדינה העומדת לקום". (מ.ה., 22.3.48,

"הטור האחרון – דעת התורה של גרורי ההסתדרות", 'היומן': 2) (ההדגשות במקור)

מכאן שעמדתם בסוגיה זו מספיקה כדי לסמנם שאינם אנשי תורה אמיתיים, אלא רק נגררים אחר "סביבה אנטי תורתית". באפריל פרצו ל'היומן' גילויים חדשים על העימות, בעקבות דרישה חדשה של מערכת הביטחון דאז לגייס תלמידי-ישיבות מפאת ההחמרה במצב הביטחוני והמחסור במגויסים. מצבו הקשה של גוש-עציון הנצור וגורלה המר של שיירת נבי-דניאל (שהסתבכה בקרב בשובה משם בסוף מארס), לצד החשש מכניסתם הצפויה למלחמה של אלפי חיילי הלגיון המיומנים – הגבירו את החששות כי גוש-עציון עומד ליפול וכי הדרך לכיבוש ירושלים תיפתח מדרום. גורלה הטרגי של השיירה שעלתה להר הצופים בתחילת אפריל, חוסר היכולת לתגבר את הרובע היהודי והמצב בחזיתות נוספות בעיר, הדגישו בפני פיקוד 'ההגנה' את הצורך הצבאי הדחוף בתוספת כוח-אדם. במקביל החלה אז 'ההגנה' במבצעי שלב ב' של המלחמה, בעיקר בצפון הארץ, ובקיומו של "מבצע נחשון" שפתח בתחילת אפריל לזמן-מה את הדרך מן השפלה לירושלים. התחושה שהימים הם ימים של "הכרעות היסטוריות" התחזקה לאור עמדתה של ארה"ב שהובעה כמה שבועות קודם לכן, כי אין לאפשר את הקמת המדינה היהודית עם עזיבת הבריטים (ארנוולד, תש"ע: 258; ענף היסטוריה, 1959: 53-57; בר-זוהר, תשל"ה: 690-694).

בנסיבות אלו פתחו ראשי המפקד לגיוס העם בירושלים (שפונה עם קום המדינה) מרכז הגיוס' במגעים עם רבנים ונציגי ישיבות בדרישה לגייס בני-ישיבות לאור הצרכים הרבים, למרות מה שהוסכם בהסדר הנ"ל מן ה-12 בפברואר. יעקב צור (1906-1990), שהיה אז סגן ראש המרכז לגיוס בעיר, תיאר בספרו את הצורך הרב במתגייסים, ומוטי גולני כתב על ה"השתמטות מהצבא" של בני הישיבות ואחרים "בציבור החרדי" (צור, 1979: 240-242; גולני, 1990: 306).

אלא שדרישת מערכת הביטחון הביאה להתנגדות מיידית. עיקר הוויכוח נסב על תקפותו של ההסכם הקודם. מערכת הביטחון הבהירה כי הסכם זה לא הבטיח שחרור מלא מגיוס, אלא את דחייתו, לצד השתתפות באימונים צבאיים. פרנקל מציין כי כך ראה את ההסכם איש משרד הביטחון יוסף יזרעאלי (1906-1973), שנטל חלק במשא ומתן עם ועד הישיבות (פרנקל, תשנ"ד: 272-278).

המו"מ הארוך שהתנהל בירושלים לא הביא לווייתור של צד כלשהו, ולאחר שבועות אחדים החלו להתערב במחלוקת נציגים רשמיים של 'אגודת-ישראל' ומוסדותיה שנרתמו נגד הגיוס. כל אותו זמן שימש 'היומן' זירה חיה במאבק זה, והכותבים בו שימשו הן בדיווח אודותיו, הן גיבוש ההתנגדות לגיוס והן בליבוי של המשבר.

כאמור, המו"מ נכשל וב-19 במארס לא המתינו עוד אנשי המפקד לגיוס העם למו"מ נוסף, ולראשונה הורו להתחיל לגייס את בני הישיבות באופן חלקי על פי צו הגיוס שפורסם ב-31 במארס (פרנקל, תשנ"ד, שם). צו זה, שנתפס בעיני החרדים כחד-צדדי, עורר בקרבם כעס רב והחלו להתפרסם נגדו גילויי-דעת של רבנים. במקביל ניסה יעקב צור להמשיך ולקיים עמם מגעים בעניין.

לאחר כמה שבועות הואצו פעולות הגיוס והפרשה התפוצצה בעקבות הניסיונות לאכוף את הצו. לקראת סוף אפריל התפרסמו גם ב'יומן' הודעות על "צו גיוס כולל לכל בעלי הכרטיסים", ודרישה ל"הרשמת כל בני 17-35, שלא נרשמו עדיין" (מרכז המפקד לשרות העם בירושלים, 25.4.48, "צו גיוס כולל", 'היומן': 1; נאור, תשע"ג: 123). יומיים אחר כך פרסם "היומן" תגובות ישירות לצו. במילים קשות, תוך שימוש בנבואת ישעיהו על "החוקקים חקקי און" – רמז לראשי העם המטים דין למען גזל - כתב צימר כי זוהי דרך הגויים לחוקק חוקים בדרך זו:

היום עולה בדעתם כך - מחוקקים חוק כזה. מחר עולה בדעתם להיפך ומחוקקים חוק הפוך. ביטול ההסכם הקודם על שחרור בני הישיבות שעולה במחשבתם פתאום ומשלוח הכוחות המזוינים כדי לממש את הגיוס, אלו מהלכים אופייניים להולכים בדרכי הגויים. אתמול נכרת הסכם... כי בני ישיבה פטורים מגיוס... היום - לוקחים... לקסרקטיני הצבא באיומי נשק... והתירוץ 'פקודה'... אל מי נפנה בצעקה?

כותב אחר הבהיר כי הכעס התעורר בעקבות חיפוש משתמטי הגיוס, תוך הפעלת אנשי 'ההגנה'. תחת הכותרת "ציד בני ישיבות". הכותב סיפר על "פלוגת ציד של ההגנה" שיצאה "אתמול אחר עוד בני ישיבות", למרות שאלה "בתורתם מגינים ומצילים. בני הישיבות יש להם תעודות שחרור חתומות על ידי הממונים". המתואר התרחש "מבלי הסכמת ראשי הישיבות" - התנהלות המזכירה לדבריו "את הגלות". אספות של 'אגודת-ישראל' בירושלים הזמינו את "ראשי ומנהלי הישיבות", חכמיהן ותלמידיהן לדיון דחוף במצב. מקומות הכינוס - מועדון פאג'י והישיבה הוותיקה "עץ חיים" - מצביעים על כך כי מדובר בחוגים שהיו פעילים במאבק זה מתחילתו (א.צ., 27.4.48, "הדים - החוקקים חקקי און", 'היומן': 2; י.כ., 27.4.48, "הדים - ציד בני הישיבות, שם; אגודת-ישראל ירושלים, "הזמנה", "באגודת התורה", שם).

מספר ימים אחר כך הופיע מאמר של כותב אחר שהבטיח כי "היהדות הנאמנה... תהיה עזה כנמר והיא תתן את גווה למכים למען שמור על גחלת התורה שלא תכבוה". בנימה נעלבת תוארה תחושת היהדות הנאמנה: "למודה היא להיות נעלבת ומקופחת. יום-יום שעה-שעה מקפחים אותה, מרמים אותה, משטים בה - והיא שותקת". הכותב פנה אל היישוב החילוני והנהגתו בדברי-פיוס לנוכח ההכרח להישאר מאוחדים:

בימים בהם אנו זקוקים... להגברת לכודנו הפנימי מצא המרכז לשרות העם שעת כושר לעורר בעיה פנימית... עלולה היא לחתור תחת הליכוד... ספק אם העומדים בראש מערכתנו, הצבאית והפוליטית, מרגישים בכובד האחריות הכלל ישראלית המוטלת עליהם.

בפנייה אל אנשי השלטון הוזכרו ציבורים נוספים שלא עמדו בגיוס הנדרש ונעשה שימוש חריג במינוח לאומי: "במה ינמקו את צעדס זאת כיום, אשר עוד רבים הם אלה שטרם התגייסו, מבלי אשר ימלאו - כמו תלמידי הישיבות על-ידי ל[נ]מוד התורה - שום תפקיד לאומי?" הכותב

טוען כי אסור היה לבטל את הפטור שהושג בהסכם הקודם לבני הישיבות, גם אם יש מי שנתן "פקודה למשטרה הצבאית להתייחס בביטול לתעודות הפטור... לתפסם ברחוב כדרך שנתפסים משתמטים". סיכום אותו מאמר היה תקיף במסריו הנחרצים: "צעירי הישיבות יבינו שבעניין זה עליהם לסור רק לפקודתם ולמשמעתם של גדולי התורה ולא יקבלו פקודות משום רשות אחרת".

השוואת הניסוחים דלעיל לפשקוויל קיצוני שפורסם באותו יום ברחובות מטעם נטורי קרתא בנושא זה, מלמדת על מורכבות מצבו של הכותב, איש המערכת (כנראה אברהם מוקוטובסקי או מנחם פרוש) אשר הסכים למעשה לנאמר בפשקוויל, כי אסור לאפשר גיוס זה, אך גם ביקש לשכנע בהגיון הדברים. לשון הפשקוויל פטורה מדיבור אל הציבור שאינו חרדי וניסוחיה קיצוניים בהרבה. למשל: "הציונים המופקרים"... "כצאן לטבח"... "להעבירם על דתם בכוח הרובה ואיומים לרצח"... "גילוי עריות ושפיכות דמים"... "[חובה] ליהרג ולא לעבור" (מ. ה., 2.5.48, "בעית הגיוס", 'היומן': 2; דולב, תשס"ה; 103).

בימים שלאחר מכן שיקפה הכתיבה בפרשה זו את החמרת המשבר לשיאים חדשים. בעוד שהדיווחים החדשתיים שנמסרו בעיתון הביעו אהדה ודאגה נוכח מאורעות המלחמה בשכונות ירושלים, בקרבות גוש-עציון ובשער הגיא, הניבה הפרשה הרבה טורים והודעות בעמוד האחורי, אשר התייבבו פה אחד למלחמה נגד הוראת גיוס בני הישיבות. ב-3 במאי פרסם "היומן" בעמוד האחורי תיאור מבהיל של אלמוני על רדיפת תלמידי-ישיבות ואיום בפריעת החשבון בידי שמים:

שכחו מנהיגי ה'שוב' ולוחמיהם - דרך ארץ מפני מקומות קדושים שלנו... התפרצות לתוך כותלי הישיבות והכאת היושבים באהלה של תורה עד זוב דם... אין פוצה פה ומצפצף - מתפרצים לכותלי הישיבות ומכים, מורטים זקנים ופאות... והלא כותלי הישיבות הם בתי המקדש של ימינו... נאמר... למחללי המקומות הקדושים מאחינו - יום החשבון בא יבוא! (ללא שם המחבר, 3.5.48, "הדים - רגילים בזמן האחרון... 'היומן': 2). (ההדגשה במקור)

כינוסה של ישיבה מיוחדת של 'מרכז-אגודת-ישראל' בנושא זה, נועד להבהיר את מחויבות התנועה למאבק בגיוס "שהפך לשערוריה ציבורית". הידיעה מדווחת על "דיון ממצה", בו סוכם כי:

[אין] להכיר בהפרה החד צדדית של ההסכם שנחתם בשעתו עם אגודת ישראל שלפיו תעודות השחרור הן בתוקף עד ל"ג בעומר... הפרה זו לא נבעה מהחמרה במצב, שכן אפשר לראות סימנים רבים של זלזול כלפי ההסכם, מיד עם החלטתו... יחס כזה... התנכרות לקודשי הקדשים של האומה, העלול לעורר תגובה חריפה מצד כל החוגים והמוסדות של היהדות הנאמנה (ללא שם המחבר, 3.5.48, "על גיוס בני הישיבות"; 'היומן': שם). (ההדגשות במקור).

למרות חשיבות ההתייבבות התנועתית, חומרת המצב במלחמה מודגמת בכך שכותרות בולטות בעמוד הראשון מדווחות על לחימה יהודית קשה ביותר בקרבות ברחבי העיר, בעוד שהדיווח על

מרכז-אגודת-ישראל, כמו הטור דלעיל, מתפרסם בעמוד האחורי (ללא שמות המחברים, "האש בשכונת קטמון הופסקה...", "מפקד ההגנה צוה להפסיק את האש בעיר העתיקה", "היום": 1-2).

אלא שלמחרת השתנה המצב מעל דפי 'היום', עם הבלטת המאבק בנושא גיוס בני הישיבות ודיווח עליו בעמוד הראשון. הסיבה היא פרסום פסיקתו של יוסף צבי דושינסקי (-1948 1867), שהיה מקובל כרבה הראשי של היהדות החרדית בירושלים, ופסיקת "שני בתי הדינים" כנגד הגיוס. עתה נדדה לעמוד האחורי שורה של הודעות המתפרסמות במרוכז, אשר עסקו בתהליך הגיוס שהחל ימים אחדים קודם, ללא כל תזכורת ישירה למשבר בעניין בני הישיבות. בעיתון התפרסמה הודעה של מרכז המפקד לשירות העם בירושלים על כי מאות אנשים כבר החלו להתייצב מאתמול לתפקידם לפי צו החירום הכולל שעליו הוכרז לאחרונה. בסמוך הודיעה ועדת הערעורים המחוזית "למפעלים ולמוסדות" מיהם מקומות העבודה שעובדיהם ישוחררו "מגיוס מלא... לחיל המשמר ומשמר העם...[אלה] הקשורים במישרין במאמץ המלחמתי". בתווך האיצה גם הודעת "ועדת הביטחון" של 'אגודת-ישראל' להתייצב לגיוס החדש (מרכז המפקד לשרות העם בירושלים, 4.5.48, שם: 2; "צו גיוס כולל"; "ועדת ערעורים למפעלים ומוסדות"; ועדת הביטחון שע"י אגודת-ישראל ירושלים, "טרם התייצבת – התייצב היום!", שם).

אלא שבנושא בני הישיבות, המסעיר את דעת הקהל – ברורה הודעת דושינסקי והרבנים:

אנחנו... מודיעים בזה גלוי לכל אלה התלמידי חכמים חובשי ותופשי ביהמ"ד [=בית המדרש] בחורים ואברכים... שעפ"י תורה"ק [=תורתנו הקדושה], הצלתינו מהמצב הנורא אשר אנו נמצאים בו... רק בזכות תורה"ק, וכל זמן שקולו של יעקב מצפצף בבתי כנסיות ובבתי מדרש אין ידי עשו שולטות בו... לזאת יצא מאתנו... דעת תורה שכל בן ישיבה... אל יתיצב, ויפקד, וירשם לכל דבר גיוס וכדומה אפילו גם לשעה קלה וחלילה לפקפק בזה כלל וכלל וחובה כפולה ומכופלת מ[ו]טלת על כל בן ישיבה כעת להתגבר ולהתאמץ... בהתמדת לימוד התורה (הודעה ללא תוספות, 4.5.48, "על גיוס בני הישיבות", 'היום': 1; פרידמן, 1990: 71). (ההדגשות במקור).

הודעת דושינסקי התפרסמה במכוון בצמוד לטור המערכת, שהיה מגויס להדגמת הצביעות החילונית שאפשרה שחרור זמני של 30 ספורטאים משירות צבאי, מכיוון שנשלחו לייצג את היישוב "במשחקי התחרות בינלאומיים... למען המולדת". לעומתם, בחורי הישיבה לא "המירו את תרבות ישראל, תרבות הרוח, בתרבות הגוף" והם "תומכים את עמודי הקיום של עמנו" ו"ממלאים שירות קדוש". דווקא בשעת הלחימה, כשהעם נבדק בידי ההשגחה "לדעת היש אמונה בישראל אם ח"ו [=חס וחלילה] אין... אומרים לבחורים אלה: עזבו... עד כדי [כך] שלומי אמוני ישראל הגיעו!"

דברים אלה נתמכו בטור אישי ובו סיפור על בן-ישיבה שנתפס לאחר שלא התייצב לשירות ונלקח לעבודת ביצורים. נתנו לו רק זמן קצר להתפלל והלחם שניתן לו למאכל היה קלוקל במכוון. מעתה ניכר כי במערכת נטתה הכף לגיוס רחב למאבק זה (ללא שם המחבר,

4.5.48, "היומן" – מושגים כוזבים", שם: 1; ג., "הדים" – "החטא ועונשו"; י.ל., "הדים – לחם קלוקל", שם: 2).

למחרת מתחזק קו זה בעיתון, עם פרסום חוות-דעת מטעם שלושה רבנים נוספים, כולן נפתחו בביטוי "מתוך דברי" – כלומר, שכותביהן ענו לשאלות ולפניות שקיבלו בנושא, ובתשובתם ציטוטים חוזרים מתוך פסק ההלכה הנזכר של דושינסקי. מדובר ברבנים המקובלים גם על חוגים לא חרדיים, שאחד מהם מכהן בגוף ציוני מובהק, ומכאן שזהו חיזוק לפסיקת רבני העדה החרדית גם במעגלים רחבים בציבור הדתי.

תחילה הובאה שם פסיקת הרב איסר זלמן מלצר (1870-1953), ראש ישיבת 'עץ חיים' וחבר מועצת גדולי התורה של 'אגודת-ישראל', שהביא ביטויים ישירות מפסיקת דושינסקי: .

.. לזאת יצא מאתנו דעתנו דעת תורה בתור הלכה פסוקה שכל בן ישיבה, חובש ותופס ביהמ"ד, אל יתיצב יפקד וירשם לכל דבר הקש[ו]ר לשמירה ועזר לשמירה, גיוס וכד'. חלילה לפקפק בזה כלל וכלל... וכ"ש [=וכל שכן] להכנס בדיונים ובויתורים.

הכותב הבא היה הרב צבי פסח פרנק, רבה הראשי של ירושלים מטעם הרבנות הכללית, מי שסייע ל"הגנה" ואף התיר עבודה ביטחונית בשבת, אך היה מקובל בפסיקותיו על חרדים רבים. פרנק פנה בדבריו לפיקוד 'ההגנה':

לזאת הנני פונה לראשי המפקדה להודיעם דעת התורה...
לא לשלוח יד בבני הישיבות וכל אלה אשר תורתם אמונתם. חלילה להוציאם ולנתקם מאהלי התורה ולשעבדם לצבא המלחמה האימונים ושאר עבודות... וכל בעל נפש שהוא מסור ללמוד התורה אינו ח"ו [=חס וחלילה] בכלל משתמט אלא נהפוך הוא. (ההדגשות במקור)

לבסוף הובאו דבריו של הרב יעקב משה חרל"פ (1882-1951), ראש ישיבת 'מרכז הרב' הציונית, לפיהם אין על בן ישיבה "שום חובה להתייצב, להפקד ולהרשם לשום עבודה של פלוגה אחרת". הבאת דברי רבנים המזוהים עם הציונות הדתית נועדה לבסס חזית שפורצת מגדר חוגי החרדים, וכפי שהראה יובל פרנקל – גם הרב הראשי יצחק הרצוג, תמך אז באי-גיוסם של בני הישיבות (עריכת המערכת מדברי הרבנים, "5.5.48", "על גיוס בני הישיבות", 'היומן': 2; ארנוולד, תש"ע; 261-259, פרנקל, תשנ"ד: 278; נאור, תשע"ג; 126-128).

פרסומים אלה, שראו אור ב'יומן', הביאו לשיא את השימוש במורי ההלכה. הפנייה לרבנים שנעשתה בידי המערכת או אנשי 'אגודת-ישראל' הקשורים לה, לצד הבלטת חלקים מסוימים בטקסט ועריכתם, העידו על החלטה שלא להשאיר אצל הקורא כל ספק בדבר העמדה הנכונה, וניתן להניח כי רבני הישיבות היו מיוזמי פסקי-הלכה אלה.

מכאן כבר ירדה מעט עוצמת הפרסומים, אך לא שככה. כמה מן הכותבים המשיכו לנהל קרבות מילוליים עם כלי-תקשורת שונים בפרשה, וניכר כי תפקידם להגן על הפסיקות ולהשיב לתוקפי עמדות הרבנים בפרשה זו. כזו הייתה התגובה למאמר ב"ידיעות אחרונות" שהוכיח את

החרדים על ההכרח בגיוס, כדי למנוע אסונות כמו שקרו בחברון או בטבריה. על כך השיב יהודה בלוי כי זהו "חיקוי התעמולה הציונית הבנויה על אסונות ישראל", שהרי אין להתערב ב"דעת תורה והלכות פסוקות". בתגובה לנטען כי מדובר במלחמת מצווה, הדגיש הכותב כי אכן נאמר במקורות כי "יוצא חתן מחופתו וכלה מחדרה, אך לא תלמידי חכמים שתורתם מגינה על היוצאים למלחמה" (י. ב., 6.5.48, "הדים – דעת תורה", "היומן": 2). (ההדגשה במקור).

כותב אחר עסק בהאשמות כלליות כלפי "מערכת הגיוס" המזניחה הבטחות ומביאה למציאות בה יש ב'הגנה' כשרות בעייתית ויחידות לא דתיות אליהן מגיעים מתגייסים חרדיים, ובמשתמע מובן כי חובה להרחיק ממנה בני ישיבות. הוא תבע בשם "הקהל" פעולה הרבה יותר תקיפה של "ועדת הבטחון שע"י ארגוני אגודת-ישראל". למחרת כבר קבע כותב נוסף מיהו הצד העיקש בפרשה: "מדובר באמביציה אישית של הפקידות המסדרת", שבחירה "בכל דרכי איוס" ולכן עליה להבין כי "ראשי הישיבות אינם בודדים במערכה". לדבריו יתכן שאם זו תבין בדיון רגוע כי "מדובר [רק] על מספר מבוטל של כמה מאות" תלמידי-ישיבה, ש"אפשר בלי כל ספק לשחרר", יהיה ניתן להרגיע הרוחות בין "ירושלים" לבין ה"ישוב" בימים כה רגישים במלחמה, כאשר המדינה "בראשית התהוותה" (ד. נ., 10.5.48, "הדים – הדת במערכת הגיוס", "היומן": 2; יצחק גרינברג, 11.5.48, "הדים – קוממיות", "היומן": 2).

כמיהתו של הכותב הנ"ל לפתרון אמת ולאווירה שקטה, התגשמה מהר משציפה. ביום בו פורסמו דבריו נחתם "הסדר והסכס" חדש בין ראשי הישיבות בירושלים לבין ראשי גוף הגיוס, ובו פורטו הכללים לגיוס ולשחרור תלמידי ישיבות ורבנים (ועל כך בהמשך). אלא שאנשי "היומן" וחוגים בקהילה לא שמעו כנראה על ההסכם, והעיסוק של היומן בפרשה נמשך. נראה כי רק פרסום בהמשך של פרטי ההסכם החדש, לאחר הכרזת המדינה, באיחור של כשבועיים וחצי, הרגיע את העיסוק בפרשה זו (אהרן ביר, 3.5.48, תיק 959, גנזך קידוש השם; פרנקל, תשנ"ד, 279-278; נאור, תשע"ג, 129-130).

ימים ספורים לפני ההכרזה על הקמת המדינה – כשכותרות העמוד הראשון המשיכו לעקוב בדאגה אחר הקרבות בכפר-עציון, בשער הגיא ובצפון – המשיך "היומן" להבליט את הפרשה על פני שלושה טורים בעמודו הראשון, בהביאו את הצהרתו המלאה של נציגו, עו"ד מרדכי בוקסבוים (1897-1959) "בעניין גיוס בני הישיבות". הצהרה זו כבר ניתנה בעבר בפני "מרכז המפקד לשרות העם", ועתה היא גוללה את סדר העובדות בפרשה, כפי שנתפסו בעיני 'אגודת-ישראל'. עו"ד בוקסבוים קבע כי כבר בתחילת המגעים בנושא:

הקראתי את החלטת מועצת גדולי התורה של אגודת ישראל שלפיו אם לא יוסכם אפילו על אחד מחמשת התנאים – לא יהיה לב"כ [=בא-כוח] אגודת ישראל חלק בפעולת הגיוס. אחד התנאים היה שבני הישיבות יהיו פטורים מגיוס ו[מ]אימונים. כל התנגדות... לא באה להודעה הנ"ל. ולמרות זאת התעלמו לשכות המפקד בעיר מהודעת 'אגודת-ישראל' ובני ישיבות החלו לקבל שחרור רק משירות מלא.

עו"ד בוקסבוים תאר כי בזכות התנגדותו החל מו"מ מחודש אשר "כתוצאה [ממנו] [ני]תנו ב.... 12 פברואר 1948 הוראות לבני הישיבות", כי "ישוחררו מחובת התיצבות עד ל"ג בעומר

תש"ח ובתום המועד הזה יובא הדבר לדיון מחודש". על הסכם זה "חתמו מר י. טשרנוביץ [יעקב צור] סגן יו"ר ומר ז. אפשטיין המרכז, ונתנו תעודות דחוי". והנה, למרות זאת נעשה ביטול חד-צדדי של ההסכם בידי גוף הגיוס, מבלי להתייעץ עם 'אגודת-ישראל' ומבלי לקבל את הסכמתה – דבר שהביא את מרכז 'אגודת-ישראל' להודיע כי הוא "אינו מסכים לבטול חד צדדי". עו"ד בוקסבוים האשים את כוחות הביטחון בניסיונות להתעלם מתפקידה החשוב של 'אגודת-ישראל' כגוף ציבורי מייצג, בדרכם לגיוס מחודש של חרדים:

הועה"פ של מרכז המפקד לשרות העם נ[י]הל מאז מו"מ נוסף וממושך עם ראשי ישיבות והרבנות הראשית מבלי לשתף... את 'אגודת-ישראל' ובא כחה... כל המו"מ הזה וכל החלטה כתוצאה מהמו"מ הזה אינו מחייב את 'אגודת-ישראל'... החלטתכם לבטל את ההסכם הכניסה פניקה בקרב היישוב הדתי והמאמין... הנני דורש איפוא... לשמור על ההסכם... עד ל"ג בעומר תש"ח. ("הצהרת ב"כ אגודת-ישראל בעניין גיוס בני הישיבות. 12.5.48, 'היומן': 1).

פרסום חריג זה, הן בהיקפו והן במיקומו המרכזי בעיתון, מעיד שוב עד כמה הפך "היומן" כלי לגיוס דעת-קהל בתוך הקהילה ולהבהרת עמדות כלפי חוץ. ההודעה סיפקה "סיכום עד כאן" בנושא, וסביר להניח כי קדמה לכך דרישה מן השטח לדעת על פעילות הנציגות הרשמית של 'אגודת-ישראל' למען הקהל החרדי בפרשה שהלהיטה אז את הציבור.

למרות העמדה הנחרצת שהובאה בפי נציג 'אגודת-ישראל', וכנראה ברוח ההסכם שנחתם כמה ימים קודם לכן, המשיך העיתון לפרסם כסדרן את ההודעות שהתקבלו מגופי הביטחון, ובכללן את צווי הגיוס הרשמיים, גם כשפרשה זו הסעירה את הציבור ובשבועות שלאחר מכן. הצווים חזרו ופירוטו בכל הנוגע להחלטה להרחיב את הגיוס לכל מי ששותררו עד אז, כולל גברים עד גיל 45 בירושלים. "המלחמה נגדנו טוטלית וגיוס כחנו חייב איפוא להיות מלא וכללי... כל הגברים בירושלים בגיל 18 עד 45 ועד בכלל ללא הבדל". גם הצווים המובאים כלשונם לאחר קום המדינה ממשיכים לתאר את "מצב החירום במחוז ירושלים" (מפקד הצבא היהודי מחוז ירושלים, 14.5.48, "צו גיוס", 'היומן': 1; "צו החירום מס' 1", 16.5.48, שם: 1; "צו מס' א'", "צו מס' 2", 19.5.48, שם: 1).

משבר בני הישיבות, כהגדרתו, נעלם למעשה מעל דפי "היומן" רק בסוף מאי – 12 יום לאחר קום המדינה (אך גילוי נוסף של התנגדות לגיוס בוטא לאחר כחודש וחצי). בתאריך זה התפרסמו מעל דפי "היומן" פרטיו של ההסדר החדש, ובהם הסעיפים הנוגעים לשחרור מלא של תלמידי הישיבות משירות צבאי, לצד שירותם הביטחוני החלקי. "היומן" פירט כי בני 22 ומטה יעברו אימונים "במסגרות מיוחדות" בלבד במשך שלושה ימים מרוכזים, ואח"כ ייקראו לעוד 24 שעות "לכל היותר לשם חידוש הידיעות", כשהם "פטורים מכל חובת גיוס". בני ישיבות בגילאי 23 ומעלה ישמשו רק ב"משמר עירוני בתפקידי שמירה בלבד", בהיקף מקסימאלי של עד 15 שעות לשבוע, "ובתנאי ש"לא יצאו לעמדות הקדמיות". "בני ישיבות מצוינים... מגידי שיעור, מלמדים וכיוצא באלה יהיו פטורים מכל חובה ביטחונית. ב-27 במאי וב-2 באוגוסט הוציא מרכז הגיוס הארצי של הצבא צווים ברוח ההסכם (ללא שם מחבר, 27.5.48, "הסכם בעניין גיוס בני

הישיבות"; "בני הישיבות מתייצבים לשירות", 'היומן': 2; ביר, שם; פרנקל, שם; נאור, שם:
130-131). (.

פרשה זו, שהסעירה את הציבור החרדי בירושלים במשך שבועות, באה לסיימה כשמרבית דרישותיו של מרכז הגיוס בעיר נדחו. ובכל זאת, באווירת המלחמה הקשה, הייתה חשיבות סמלית גם להתגייסות הביטחונית המצומצמת של רבים מתלמידים אלה.

ביטוי קצר אחרון למשבר האמון שנתגלע בין הציבור החרדי לבין 'מרכז הגיוס' (בשמו החדש עם קום המדינה), ניתן בתחילת יולי במודעה על כינוס דחוף של מרכז 'אגודת-ישראל' המזמן אליו את נציגי 'אגודת-ישראל' לגופים הביטחוניים – למשל "מפקדי מחלקות, מפקדי פקודות, מפקדי כיתות... נציגים במשמר העם", להתייצב ל"אסיפה נחוצה". מודעה שהתפרסמה למחרת היום מלמדת על הסיבה: "בענין צו הגיוס מס. 3" לפיו חלה חובת הגיוס "על מי שלא מלאו להם 17... וכן על הנשים. מוצא מרכז אגודת-ישראל לחובה לפרסם כי צו זה חורג מתחום ההסכם שנעשה בין מרכז המפקד לשירות העם ובין מרכז 'אגודת-ישראל'. ולכן אין הצו יכול לחייב". גיוס המרכז והדיווח ביומן מלמדים על נחישותה של 'אגודת-ישראל' להמשיך ולקיים בידה את ייצוג החרדים גם בשלב זה של המלחמה, ולאחר הקמת צה"ל (מרכז אגודת-ישראל בירושלים, 7.7.48, 8.7.48, "אסיפה נחוצה"; "הודעת מרכז מס' 3", 'היומן': 1).

כבר למחרת התפרסמה דווקא ב'יומן' תשובתו הישירה והנרחבת של יעקב צור, יו"ר מרכז הגיוס בירושלים. שלא כבעבר הטיח הדובר האשמות כבדות על "סילופי עובדות" של אנשי 'אגודת-ישראל' בעיתונם, והבהיר כי הקריאה "לבלו להשמע לצו" מהווה "חבלה חמורה בצרכי הביטחון של צבא ישראל ובהגנת ירושלים בשעה זו". בהמשך הסביר צור כי ההסכם שנחתם עם מרכז 'אגודת-ישראל' לא כלל הגבלת גיל, וכי בני פחות מ-18 אכן "נקראו לגיוס בתקופות מאוחרות יותר... ללא כל התנגדות של נציגי 'אגודת-ישראל', שלא תבעו לעצמם מעולם את הזכות לקבוע מה הם צרכי הביטחון של הישוב". צור טען כי נציגי 'אגודת-ישראל' השתתפו בתקופה האחרונה בפעילותו השוטפת של מרכז הגיוס; "תקנות צו מס. 3... אושרו... לפני כחודש... הם הובאו לאישור הישיבה... בה השתתף עו"ד בוקסבוים", נציג 'אגודת-ישראל', "ללא התנגדות מצידו". זאת ועוד: מדובר לדבריו בצווים ארציים והרי ברור כי אינם חלים על "נשים המתנגדות לגיוס מטעמים דתיים, כפי שפורש בשעתו גם בהסכם עם אגודת-ישראל". לבסוף פנה צור ישירות גם לכלי המפרסם והבהיר כי "צוי הגיוס הם פקודות חוקיות של ממשלת ישראל... [וכי] קריאה לאי ציות... [פירושה] פגיעה בחוק [וכי] האשמים בכך וכן העיתון שפרסם את הקריאה הנ"ל עתידים לתת את הדין...". עורכי הגיליון חשו צורך להגיב וציינו כי דברי צור מועברים "לתשומת לב מרכז אגודת-ישראל, שבוודאי ימסור את תשובתו למרכז המפקד לשירות העם", כנראה בכוונה לרמוז כי המרכז ו'היומן' חד הם (יעקב טשרנוביץ', 9.8.48, "להודעת מרכז אגודת ישראל (מכתב למערכת)", 'היומן': 4).

בתחילת יולי הניבה הפרשה כותרת גדולה, אך גוועה עד מהרה. ניתן להציע לכך כמה הסברים. ניתן להניח כי נציגי 'אגודת-ישראל' ובראשם עו"ד בוקסבוים, פעלו מול המוחים החדשים ואישרו את דברי ראש מרכז הגיוס ביחס לאי-גיוסן בכפייה של נשים וכן שהסכימו לאפשרות לזמן בני פחות מ-18 לגיוס עתידי. כמו כן, לפנינו דרכי הידברות והסדרה שלא ננקטו במשברים קודמים. משקל משמעותי ניתן לייחס גם להקמת המדינה, המתבטאת בדבריו

הנחרצים של צור אל הציבור החרדי ובאיוס המסתתר בהם מאי-קבלת מרותה. נקודה זו היא משמעותית גם מכיוון שירושלים לא הוגדרה עדיין באופן רשמי חלק מן המדינה ושרר בה למעשה ממשל צבאי. לכן ניתן הבין לכאורה רצון שלא לציית בעיר לצווים שהוציאה מפקדת צה"ל (בדומה לפעילותם הנפרדת של כוחות האצ"ל והלח"י בעיר). כל אלה לא עמדו מול תגובתו הנחרצת של מרכז הגיוס, שפתרה למעשה את המשבר הזה (ענף היסטוריה במטכ"ל, 1959: 265-264; נאור, תשע"ג: 200-201).

כפייה דתית בצבא - סוגיית הכשרות

יחס החרדים אל "הצבא" בעת מלחמת העצמאות – כלומר, אל ארגון 'ההגנה' (ובהמשך צה"ל) - היה מורכב. הישגי הצבא זכו לתמיכה ניכרת, והכותבים, בעיקר בעמודי החדשות, הכתירו את הצלחותיו במילות התפעלות והזדהות. מנגד נכתבה ביקורת על התנהלותו בשורה של תחומים, כפי שתואר לעיל וכפי שיוצג בהמשך. ביקורת כזו נכתבה בידי שני סוגי כותבים: חלק כתבו מתוך כאב וצער אמיתי על הצבא "שלנו", הפוגע במצוות היהדות. אחרים כותבים מתוך ריחוק ויריבות, כשהם מצביעים על התנהלות צפויה מצד צבא שערכיו נוגדים את ערכי היהדות החרדית. שניים מתחומים אלה אפיינו את הכתיבה של "היומן", במיוחד במארכס-אפריל, והם תחום הכשרות ותחום השבת.

אי-שביעות הרצון בנושא הכשרות הובלטה ב-10 במארכס, עם פרסומה של כותרת פרובוקטיבית בעמוד הראשון של העיתון בדבר הפנייה שיזם מאיר קרליץ (1875-1955), רבה של פאג"י, תנועת הפועלים של 'אגודת-ישראל', שנטתה לשתף-פעולה עם התנועה הציונית (בניגוד ל'אגודת-ישראל'). הפנייה תיארה תלונות קשות על כשרות המזון הניתן לאנשי 'ההגנה'. המכותב הוא איש 'המזרחי' ד"ר אהרן בארט (1890-1957), שעמד אז בראש הגוף האחראי למגבית ההתגייסות – גוף שאסף כספים בעת המלחמה. הטענות החמורות נועדו להראות כי גם אנשי פאג"י חשים כעס רב בנושא הכשרות, וניתן להניח שהדיעה הודלפה מחוגי פאג"י. קרליץ הלן על כן:

מאכילים את כל המגויסים נבילות וטרופות. ואלה שאינם רוצים... עליהם לאכול לחם יבש וירקות... ישנם כאלה שאינם יכולים לעמוד בניסיון מפני המלעיגים ואוכלים דברים האסורים... מחללים שבת בפרהסיא באימונים שאין לזה שום היתר על-פי דין... קרה מקרה שחברינו נדרשו להתאמן בשבת. כשהודיעו שאינם מוכנים לכך מפאת חילול שבת... הודיעו להם שאם ברצונם לקבל מדריך שיאמן אותם בימות החול... צריכים [הם] לשלם עבורו... הקורסים לעזרה רפואית עבור בנות מתקיימים בשבת". [הוא] דורש ממגבית ההתגייסות הקצבה מיוחדת לרשות ההסתדרויות; אגודת-ישראל, פועלי אגודת-ישראל, נוער אגודאי ועזרא, כדי שיוכלו לסדר כל העניינים הנ"ל.

הדיווח מוסיף כי איש הציונות הדתית "לא טרח לענות" לקרליץ על טענות אלו ומזכירתו כתבה כי "הוא טרוד מאד... ולא יוכל לקבוע פגישה בקרוב", כנראה מפאת הקנטור שבפנייה.

תגובתו החרפה של קרליץ מובאת במלואה: "רב המשמש בישראל זה יותר מארבעים שנה לא יוכל לזכות לראיון... עניין מניעת מאכלות אסורות וחילול שבתות... נדחה בשביל טרדות שונות". והמערכת מוסיפה כי "פירושים מיותרים..." (ללא שם המחבר, 10.3.48, "בכספם של שומרי תורה מפטמים מאכלי טרפה", 'היומן': 1). ברור שהבלטת הדיווח והכותרת הפרובוקטיבית בדבר "פיטום" בטרפה, נועדו לשרת את טענותיו של קרליץ ושל רבים מכותבי וקוראי העיתון, ולחזק את תדמית "היומן" כביתם של המסתייגים מן הנעשה בצבא ומדרכה של מפלגה "ותרנית" כמו "המזרחי". כך גם מיצב עצמו העיתון ככלי-ביטוי לוחם בנושא הכשרות והשבת וכבית חרדי נאמן.

בתחילת אפריל חזר ש.ג. לעסוק בענייני הכשרות והשבת, שלתפיסתו טרם הוסדרו ביחידות 'ההגנה'. דבריו אלה הופנו דווקא פנימה, אל "ועדת הביטחון שעל-ידי ארגוני 'אגודת-ישראל'", שהחלה לפרסם מודעות מטעמה בעקבות שיתוף הפעולה עם האחראים על הגיוס בדבר המשך הגיוס ושמעתה "חייבי הגיוס נדרשים למלאות מיד את חובתם". הכותב פנה אל הוועדה האגודאית בזעקה חריגה: "ומה עם החוב כלפינו?... התשובה היא עדיין שלילית... עניין השבת... לא הוסדר... וגם ענין הכשרות עוד צולע". הוא בולט בכך שאינו מתנגד לגיוס לצבא, אך טוען כי במצב הנוכחי "המגויס שלנו לא יכול עוד לשבת ולאכול ככל יתר חבריו" (ש.ג. 8.4.48, "הדים – עדיין", 'היומן': 2).

במחצית אפריל גבר מאוד העיסוק בנושאי דת ב'הגנה'. כך הביא 'היומן' דיווח שנלקח מתנועת 'צעירי-אגודת-ישראל', שהזגים לקורא את חשיבות פעילותה של 'אגודת-ישראל' בהסדרת הגיוס ובהבטחת תחום הכשרות. הדיווח של מחלקת הגיוס הצדיק את הגיוס המרוכז ביחידות דתיות בתיאור הבא:

קשיים עצומים בסידורים הדתיים במחנות... [בגלל] שרירות לבם של מפקד המקום ושאיך ורק בגלל זה מאכילים במקומות האלו מאכלי טרף והדתיים צריכים להסתפק רק באוכל המותר. קרה גם שמפקדים הכריחו לחלל את השבת אף לדתיים. אחרת הוא המצב אצל חברינו שהתגייסו לפי הוראות התנועה והמרוכזים ביחידות הדתיות... ישנם מכשולים, אך ניתנים לסילוק על-ידי כח מאוחד של החברים. (ללא שם המחבר, 16.4.48, "בתנועת צעירי אגודת-ישראל – הנוער האגודאי בארץ-ישראל בהנהלה הארצית", 'היומן': 2).

מתוך תיאור הקשיים של החרדים שלא טופלו בידי אנשי 'אגודת-ישראל', עולה דווקא ההצלחה בקבלת הצרכים הנדרשים מצד אלה שהתגייסו בליווייה של 'אגודת-ישראל'.

בהקשר אחר זעק "היומן" הן בדיעה והן בטור הדעות על "שערורית החמץ בזמן הפסח", שהעידו על מצב הכשרות ב"הגנה". "היומן" מדווח על "מאתיים הצעירים שאכלו בפרהסיה ולעיני קהל רב חמץ" ב"יום חג הפסח" בירושלים. בדיעה החדשותית שואל הכותב אם "מגיני היישובי [ה]אוכלים חמץ בפסח, הגם זה 'פקוח נפשות'?" הדיווח נסב על חברי הארגון ששהו בשבת שבמהלך החג באתר בית המשפט הצבאי בעיר "והנה הם מוציאים מילקוטיהם פְּכּוּרֹת לחם ואוכלים לעיני קהל רב שאף העיר את אזנם". והכותב מסכם: "אם ההגנה היא צבא היישוב, יש

לישוב הזכות לדרוש... לאסור מתפקידו את האחראי לשערוריה פושעת זו" (י. ג., 26.4.48, "מגיני היישוב" אוכלים חמץ בפסח. הגם זה 'פיקוח נפשות'?", "הדים – שערורית החמץ", 'היומן': 2).

כפייה דתית בצבא - סוגיית השבת

לא אחת נכרך עניין הכשרות בעניין השבת, ובכל זאת ניכר כי נושא חילול השבת תפס מקום מרכזי ביותר לגבי כלל יחידות הצבא, אך בדגש על אלו שהיו מוצבות בעיר. הנושא הועלה בהבלטה בכתיבה האישית או בטורי הדעות – שם הוא שימש לעיתים לכתיבה פולמוסית.

במחצית מארס תוארה כניעתה של היהדות הדתית להבטחות השווא של השלטון החילוני, המקפיד להוליכה שולל מבלי שיהא בכוחה להילחם בכך כאות. כותב לא מזוהה תיאר בצורה ספרותית היתולית משא ומתן דמיוני בין נציג היהדות החרדית לבין נציג "ביטחוני" על דרך השתלבות "היהדות החרדית במערכת הבטחון וההגנה". בהומור עוקצני תואר כיצד כל דרישות החרדים "נתקבלו בכבוד גדול". וכך הצטייר המו"מ: "ב"כ [=בא כוח] הצד האחד: אנחנו דורשים חטיבות דתיות מיוחדות. הצד השני – כן, אפשר נסדר... ב"כ הצד האחד: אנו דורשים שמירת שבת מלאה... הצד השני: ודאי. הצד האחד: אנו דורשים שיתנו להם מאכל כשר... כשר למהדרין. הצד השני (כנעלב על שחשדו בכשרים): אח! איזו שאלה? מובן מאליו". בעקבות כך מוציא הנציג החרדי "מכתבים, חוזרים לכל חברינו..." כדי שיתגייסו, אך השלטון "נו... מובן מאליו" אינו מקיים דבר מכל הבטחותיו הכוזבות. בהמשך הדגים הכותב את המצב בעזרת דברי מנהיג חרדי מתון כי נראה "שהענינים עוד לא זזו". אלא שהכותב הזהיר מהולכות שולל נוספות ודרש מאבק שונה: "רבותי... במקום ללכת בדרך ההיגיון והנימוס נדפק על השולחן... לא תשטו בנו יותר! בחרו לכם או – או!" (ללא שם המחבר, 15.3.48, "הטור האחרון – מובן מאליו", 'היומן': 2).

ב-21 במארס דיווח העיתון בהתרסה על נושאי-נשק שניצלו את מצב המלחמה כדי לפגוע בחרדים בשבת:

נכנסה מכוננית לשכונת שערי חסד נהוגה על-ידי צעיר יהודי ובפיו סיגריה דולקת... הנהג טען שהוא נמצא בתפקיד מטעם ההגנה, כשנשאל על-ידי הרב פלקס... לשם מה הסיגריה... שלף הלה אקדוחו כנגדו ואיים... מקרה דומה קרה אתמול בשכונת פאג"י על-ידי אנשי לח"י... למרות תגובת השכנים. מי אחראי בעד התנהגות גסה כזו? (ללא שם המחבר, 21.3.48, "הטור האחרון – להכעיס!", 'היומן': 2).

ביקורת כבושה כלפי הצבא עלתה גם מהחלטת המערכת לפרסם הודעה מיוחדת שמקורה במשרדו של הרב הראשי יצחק הרצוג (1888-1959). ההודעה עסקה באימוני חיילים בשבת. קשה לקבוע אם הייתה זו יוזמה של הרב הרצוג עצמו, אך ניסוחה רמז כי נמסרה ליומון בתשובה לפנייה ששלחו אליו אנשי 'אגודת-ישראל': "מודיעים ממשרד הרב הרצוג, שכבוד הרב עומד בתוקף על איסור האימונים בשבת". מן ההודעה עלה כי הרצוג פעל בעניין וכי "קבל הבטחה מלאה על כך מאת המפקדה העליונה", כלומר מטה 'ההגנה' בתל-אביב. ההודעה באה להבהיר כי אף הרצוג, רב ציוני המאשר פעילות קרבית בשבת, תמך בכך שהשבת תישמר בשגרה, ברוח

התביעות הכעוסות שעלו מטורי העיתון. ההודעה הובלטה במיקומה ובעיתותיה – עדות לחשיבות הנושא על רקע כעסים בקרב הציבור החרדי (ללא שם המחבר, 21.3.48, "אסור אמונים בשבת", 'היומן': 2: ארנוולד, תש"ע: 254-259; פרנקל, תשנ"ד: 57).

טור חריף מאוד בעניין חילול השבת בידי חיילים שומרי-מסורת, הופנה דווקא לחברים הדתיים בהסתדרות העובדים הכללית. הטור התפרסם בעקבות פרסום של סיעת "העובד הדתי", שהודיעה ב"גילוי דעת" כי היא תומכת בשירות החייל הדתי ביחידות צבאיות מעורבות, בהתבססה על "דעת תורה". בכך שמטה למעשה סיעת העובד הדתי את בסיס הטיעונים החרדי כנגד שירות כזה:

עד כה טרם שמענו וטרם ראינו שאדם המכנה עצמו דתי... ידבר... מתוך זלזול ועזות מצח כזאת... מי הם המבטיחים ו... מי שמם למורי הוראה בישראל שיופיע [ו] בראש חוצות ובפיהם 'הלכות' גסות רוח זו, לכתוב בפומבי שצעירים דתיים חייבים להשתתף בכל מיני פעולות הנערכות בשבת". [והרי ניתן להניח] כי קביעת המועד להתקפה תלויה [בלעדית] בשיקול דעתו של המפקד [החילוני] (מ. ה., 22.3.48, "הטור האחרון – דעת התורה של גרורי ההסתדרות", 'היומן': 2).

תלונות שונות נקשרו לפעילות הצבאית בתוככי ירושלים. אחד הכותבים התלונן על מחנה שנלר, הסמוך לשכונת החרדיות, כי לאחר שהמחנה הצבאי "הענק" נתפס על-ידי "אנשים משלנו", גילה הלה לתדהמתו שבשבת עדיין עולה עשן "מארובות שנלר". והוא תוהה: "עשן מתמר ממקום יהודי טהור – מה טיבו בשבת?", ומציין כי "יהודים רבים... השמיעו אנחה עמוקה" נוכח התופעה. כותב אחר מדווח כי נודע לו שאנשי 'ההגנה' הכניסו לעיר שיירת אספקה ביום שבת, אמנם "עפ"י היתר רבנים", אך עליה הגיעו גם, שלא מתוך צורך הכרחי, "חברי הסוכנות" ו"להקת התיאטרון הקאמרי", תוך פגיעה באווירה המקומית בעיר המקפידה על מצוות השבת (שמואל של, 9.4.48, "מראות והרהורים – ירושלים ועמך...", 'היומן': 3; כ. נ., 19.4.48, "הדים – דרך השם", 'היומן': 2).

תלונה קשה נכתבה בעיתון נגד החלטת 'ההגנה' לשדר בשבת ב"קול המגן העברי", התחנה שהחליפה את "קול ירושלים" שהפעילו הבריטים בעברית, החלטה שהעידה על נכונות "לפצוע לבבות של אלפים יהודים דתיים". הידיעה ציינה כי התחנה הגדילה לעשות כששידרה בליל הסדר את דברי בן-גוריון, שדרסו "ברגל גואה על קדושת המועד" (ב. י., 26.4.48, "הדים - חילול שבת ומועד", 'היומן': 2).

ב. החרדים וניהול המערכה הצבאית

הצורך בייעוץ צבאי מגדולי התורה

העיתון הפנה דרישות חוזרות ונשנות אל ההנהגה האזרחית של היישוב, לחייב את מפקדי הצבא לקבל עליהם את "דעת תורה" מפי גדולה – כלומר: רבנים מורי-הלכה. דרישות אלו נקשרו לשני מובנים: הראשון – לנהלים השגרתיים ולפקודות לפיהן מתנהל הצבא בהתנהלותו היומ-יום-

יומית: "מן הצורך שגדולי ישראל יקבעו את דיני הצבא ואת מנהגיו... שידעו האחראים שעבודת ולא שררה עליהם".¹ המובן השני חשוב מקודמו ומתייחס למעורבות גדולי התורה בפעולות מבצעיות ובמהלכים צבאיים – החלטות כבודות-משקל הנקשרות ב"דיני נפשות":

המאורעות בימים האחרונים... אורים ותומים של ימינו הם גדולי התורה... מהם נשאל והם ישיבו לנו... איזה עמדה להחזיק בכל תנאי ועל איזה עמדה אפשר לוותר

הכותב מבקש לנתח את פעולות הצבא באיזמל הלכתי, והוא בודק במחצית מארס 1948 את דרך התנהלות הצבא וקובע כי 'ההגנה' אינה פועלת בהתאמה עמוקה "בין דברים קטנים כביכול" לבין "הנשמה היהודית". אי-התאמה זו מולידה נהלים המתעלמים מן ההלכה וממוריה, עד שיש לשאול: "האין לנו מסורת ישנה של צבא ישראל?" והרי יש "מצוות מיוחדות... איסורים המיוחדים... "ליחיילי אומתנו... היו והיו לנו מנהגים נשכחים ויש למצוא [כיום] דרכים [רק] כפי דעת תורה". דוגמה לכך הביא הכותב בענין "חידוש" הצבא לגבי הבנים הבודדים. הנוהל השגוי שקבעו אז מפקדי הצבא הוא ש"לא לשלוח בן יחיד לשום פעולה מסוכנת, אלא להשאירו מאחורי הקו". הנוהל נקבע ללא התייחסות בנושא זה ל"דעת התורה". בדיקת הכותב בסוגיה זו העלתה כי אין כל פסיקה רבנית בנושא זה, והוא שואל: האם זהו "פרס על מיעוטי בנים? זכות יתר לממעטי הדמות?". שהרי דווקא מי ש"ברכס ה' [ב]בנים – דואגים ורועדים" על יותר בנים הנמצאים בחזית, ולכן הם גם סובלים יותר. האם החלטה זו, "הזרה לעם ישראל", חלה גם על המעפילים שעומדים לבדם בעולם, לעיתים שרידים יחידים של משפחה, "או שרק על בני סוג מיוחד של אנשי תרבות אירופית?" הכותב מכוון לכך שהחלטה שלא לשלוח בנים בודדים (יחידים) לחזית, מכוונת לציבור החילוני. מסקנתו אחת היא – "החלטת המפקדה דורשת שינוי מידי" (י.מ., 19.3.48, "לשאלות הזמן – צבא ישראל ומנהגיו, 'היומן': 3). נראה כי הזכרת העפלה אינה מקרית והיא נבעה מתחושת הקיפוח של החרדים על מכסת ששת האחוזים שהוקצתה להם מידי המוסדות הציוניים בקבלת סרטיפיקטים בעלייה הרשמית שהתירו אז הבריטים, בעוד חלקם נמוך גם בעלייה הלא-לגאלית (נאור, תשע"ג: 82).

העניין השני בו התבקש הפיקוד הצבאי להישמע לדעת-תורה גם במבצעיו הצבאיים, עלה על רקע תלונות כי הדרת האמונה ודעת הרבנים בהתנהלות הצבאית והמדינית, כבר הביאה לתוצאות רעות. בתחילת אפריל 1948, על רקע התפתחויות כמו הקרב של שיירת נבי-דניאל, החרפת המלחמה בירושלים ותחילת הקרבות במבצע 'נחשון', דרש בעל טור בעיתון תשובה לשאלה מדוע לא יפנה הצבא אל גדולי התורה בשאלות מבצעיות של ממש:

בהתפתחויות המאורעות בימים האחרונים... אנו עומדים בפני שאלות הדורשות תשובות למעשה... שאלות הנוגעות לחיי נפשות [,] שאלות אשר... רק האורים והתומים יודעים לפתרם... אורים ותומים של ימינו הם גדולי התורה... מהם נשאל והם ישיבו לנו, מה כן לעשות ומה לא; איזה עמדה להחזיק בכל תנאי ועל איזה עמדה אפשר

¹ בהסתמך על הוריות י': "כמדומין אתם ששררה אני נותן לכם? עבדות אני נותן לכם."

לוותר... אם הם יקבלו את היזמה ביד, נוכל להיות בשלוח נפשית (א.ה., 4.4.48, "הדים – אורים ותומים של ימינו", 'היומן': 2)

מכתב שנתקבל במערכת שיקף פליאה על ההצלחות של כוחות היישוב, וכותבו כעס על הסתרת ההסבר היחיד לכך, והוא התערבות האל במערכה:

בימים אלה עדים אנחנו למעשי ניסים המתרחשים שעה שעה בחזית ובעורף... מאות מזימות אויב סוכלו... די להזכיר את המאורע האחרון בחזור השירה מכפר עציון... [.]... שלושים שעות רצופות עמדו בכפר נידח ולא הניחו את נשקם, מאורע אשר אינו טבעי... ורק באורח נסי היה זה... הרבה יש להצטער על שהדוברים שלנו ומנסחי הודעות ההגנה והמשדרים אינם מוצאים לנכון להזכיר אף פעם את שם ה'. יש בזה משום סילוף הדמות וכפיות טובה אם לא למעלה מזה. הציבור הדתי מוצא עצמו [כועס] ביותר על ידי יחס זה... ובצדק. (נחמיה ראטה, 5.4.48, "מכתב למערכת – הס מלהזכיר?" "היומן": 1).

קטע זה חורג משגרת הכתיבה הביקורתית של העיתון בכך שאינו מנסה לערער על שיוכו של הציבור האמוני לכלל היישוב, אך מייצג דעה לפיה ההשגחה העליונה מתערבת בנעשה.

גם איש "היומן" אוריאל צימר, דחה את השתרשות התפיסה החילונית, הפסולה לדעתו, שחדרה לשורות מחנה החרדי לגבי יכולותיו וכוחו הרב של הצבא היהודי, תפיסה המערערת את בסיס האמונה החרדי. צימר תובע לנצל את חג הפסח הקרב כדי לטהר (ברוח פרשת פרה) את "כל מחננו" מהשפעות המלחמה, שכבר השחיתו בו ערכי האמונה בכמה נושאים צבאיים ופוליטיים: "השקפות כח ועוצם ידי, נהיה ככל הגויים, שימת הביטחון... במנהיגים חילוניים. כל אלה חדרו... אל חוגינו". לדבריו, מחשבות פסולות אלו חדרו עד כדי כך שהתומכים בהן כבר ביססו אותן אפילו בתורה: "ואין לך השקפה פסולה" שיש מי שיימנע מ"למצוא לה סמוכין בדברי תוה"ק [=תורתנו הקדושה]". החיבור בין התחום הביטחוני לבין המינוח של טומאה, מעיד עד כמה מזהה בעיני חוגים שמרניים השפעת המלחמה על ערכי החרדים, במקום שהמצב יהיה הפוך (א.צ., 5.4.48, "הדים-טהרה", 'היומן': 2).

דרישה מפורשת למעורבות גדולי התורה במהלכי המלחמה עולה גם מדברי כותב לא מזהה בטור המערכת של העיתון, המציין במפורש כי הדרת דעת גדולי התורה מניהול המלחמה הביאה כבר לכישלונות ולמות לוחמים. החלטת המערכת לשלב טענה זו בעמוד הראשון והייצוג של "היומן" מלמדת כי הדברים נדפסו בהסכמה של כותבי היומן:

הראש והראשון לנוראות של זמננו ולמבוכה הגדולה... הוא בלי ספק העדרה של האישיות או הסמכות המרכזית... בכל הימים הקדומים היו גדולי התורה שבעם מתווים את הדרך והעם לא הרהר אחריהם... [ב]דור הקודם פרצה למחנה ישראל רוח של מרדנות... והם שמו להם ראשים

אחרים חדשים מקרוב, שהובילו לום מדחי אל דחי עד הגיענו הלוּם... [תהום] תהיה פעורה בדרך שהראשים הללו הצעידו את הנוהים אחריהם... גמלה איפוא השעה שהמונות ישראל יפנו שוב אל מאוריו ומוריו שהם יקחו רסן ההנהגה... אחרי האכזבות והתבוסות המרובות... [,] אין הדבר תלוי היום אלא בגדולי תורה אלה". (ללא שם המחבר, 12.4.48, 'היומן' - איש על העדה", 'היומן': 1).

כאמור לעיל, ההובלה "עד הלוּם" הולידה כישלונות בשדה הצבאי כבשדה המדיני, ונראה שהשפעת נופלי שיירת נבי דניאל והקרבות הקשים בשכונות העיר הביאה לכתיבת טור זה, שנכתב יום לפני נפילת חללי שיירת הדסה בשיירה שיצאה מתוך העיר להר הצופים.

הביקורת על שיטת השיירות

ביקורות רבות נכתבו מעל דפי "היומן" נגד שיטת שיירות האספקה של 'ההגנה'. השיירות העבירו תגבורות של לוחמים, מזון, דלק, נשק, תחמושת ואספקה אזרחית מגוונת. 'ההגנה' פעלה בדרך זו בתגובה לגל המתקפות והירי בדרכים, שאפיין את חודשי המלחמה הראשונים. המתקפות כונו לעצור את התנועה בצירים שהובילו ליישובים מנותקים, בעיקר באזורים שבשליטה ערבית. השיירות אובטחו בידי נושאי-נשק חברי 'ההגנה', ובראשן נסעו כלי-רכב משוריינים (במונחי התקופה). הדבר נעשה בהנחיית בן-גוריון והמפקדה הארצית, כדי לאפשר את המשך העמידה ואת אי-נטישתן של נקודות-יישוב מבודדות שנודעה להן חשיבות לקביעת גבולות המדינה לכשתקום. כך למשל הסביר בן-גוריון גישה זו בהמשך המלחמה: "יותר מששמרנו על הנקודות – שמרו הנקודות עלינו" (בן-גוריון, 1971: 30). דבר זה היה נכון במיוחד ביחס לירושלים, שהשיירות שעלו אליה אפשרו את עמידתה במצור (גולני, 1990: 305-306). הביקורת ב'היומן' התייחסה לגישה ההרפתקנית של מקבלי ההחלטות ולסיכון לוחמי 'ההגנה' בהוצאת השיירות, המתבססת על אמונה מופרזת בכוח היהודי, וזאת במקום לפנות מראש אל השלטון הבריטי ולקבל ממנו חסות והגנה. האמונה המופרזת בהנהגה היהודית ובכוחה של 'ההגנה', נקשרה לשתי הביקורות החרירות הבאות.

טור המערכת של "היומן" מן ה-3 במארכ 1948, עסק בלחימה מול הערבים בירושלים. הכותב האנונימי טען כי כוחות 'ההגנה' נושאים באחריות ישירה להתלקחות קרבות שונים במלחמה, והסיבה לכך היא שב'הגנה' בוחרים לא אחת להגיב להתקפה ערבית באופן לא אחראי, מבלי לקבל לכך אישור מראש. הכותב טען כי יש בעיר "גדודים שפועלים על דעת עצמם", שבעטו "בקדושת האחדות שבישראל... פרקו מעליהם כל עול של משמעת וגדר המסורת היהודית". ואליהם "מופנית התביעה... הפסיקו ממעשים אשר יתנו... חרב בידי אויבנו להרגנו". ומה אמורים חיילי 'ההגנה' לעשות אם יותקפו? להבליג כדי שלא לאפשר למלחמה להתלקח, מכיוון שתוצאתה תהיה כרוכה בנפגעים רבים: "אם גם ינסו להתגרות בכם... עצרו נשמתכם לרגע קט... כל בית ישראל... מתחננים לפניכם. ירושלים וכל קדשיה מפצירים בכם [-] הרפו".

תחילה, פונה הכותב אל הממשלה הבריטית בבקשה לנסות ולעצור את ההרס בירושלים אל מול "הפורעים הערבים", אבל הוא מבין כי במשוואה זו קיים גם צד יהודי אשר נושא לדעתו באשמה כבדה למתרחש. למעשה, זהו הד לקו שנקטה 'אגודת-ישראל' עד המלחמה, לפיו הפעילות

הצבאית היא דרך שגויה המאפיינת את הציונות התוקפנית ללא ניסיון להידבר עם התוקפים, כדי למנוע את המשך האלימות (ללא שם הכותב, 3.3.48, 'היומן': 1)

ב-29 במארס 1947 התייחס "היומן" לגורלה של שירת נבי-דניאל שחולצה בקושי רב יום קודם לכן, לאחר שהעבירה אספקה לגוש-עציון. גם הפעם שיקף "היומן" מגמות סותרות בציבור החרדי. מחד גיסא יש בגיליון זה עמידה מלאה לצד אנשי השיירה, וזאת לפי הכותרת שנפרסה לרוחב העמוד ולצידה פירוט סיפור הגבורה בהבלטת דברי מפקדת 'ההגנה' ללא כל עריכה: "רשמתם דף חדש בספר הגבורה של ההגנה העברית... יזכור העם את חלליו שנפלו בהרי חברון... עלילת גבורתכם תירשם בתולדות הגבורה בישראל". ניכר כי המתקפה על חיילי השיירה עוררה הזדהות עמוקה עם גיבוריה. נראה כי מאפייני השיירה עודדו הזדהות זו; התארגנותה בירושלים, מיקומו של הקרב בקרבת העיר והעובדה שמרבית המתיישבים בגוש היו שומרי מסורת (ללא שמות הכותבים, 29.3.48, "הקרב הגדול בהרי חברון נסתיים...", "רשמתם דף חדש" אומרת מפקדת ההגנה, "היומן": 1; ענף היסטוריה במטכ"ל: 106; בר זוהר: 689).

אלא שמאידך גיסא הטיח טור המערכת שבעמוד הראשון באותו היום ביקורת קשה ביותר על מה שתואר כגישה צבאית לוחמנית מדי, המסתמכת על כוח יהודי עצמאי, במקום על השלטון הבריטי. הטור קבע כי הוצאת השיירה נבעה מגישה מנהיגים שפעלו "לפי רגשות השעה וסערת הלב", וגרמו בכך ל"משגים הנעשים במערכת הגנתנו". אליבא דכותב הטור הם סיכנו בהחלטותיהם "מאות אנשים" שליוו את השיירות. משימת השיירות חייבה לדעת הכותב לחזור אל השלטון ולבקש את חסותו לפני כל שיירה מתוכננת, כי "קיימת בארץ-ישראל ממשלה חוקית [בריטית] שאין לשחק איתה "ברוגז" (ללא שם המחבר, 29.3.48, "היומן" – כבוד מדומה", 'היומן': 1-2).

הכותב התעמת כאן לראשונה באופן ישיר עם דרך הוצאת השיירות. הוא לא התייחס לסכנה הטמונה בנפילת נקודות בודדות ולחוסר הברירה שעמד בפני הצד היהודי אם ברצונו לשמור על קיומן של נקודות מבודדות כיעד אסטרטגי בעיצוב גבולות המדינה. דבקו בהיסמכות על הצבא הבריטי התעלמה הן מכך שצבא זה היה עסוק כבר בקיפול כוחותיו והוצאתם המדורגת מארץ-ישראל, והן מכך שחלקים ממנו נטו לסייע לצד הערבי, ובמיוחד ליחידות הלגיון העבר-ירדני שהיו חלק מן הצבא הבריטי. בקרב היהודים לא שררה נכונות רבה לוותר על כוח-מגן עברי ולצפות להגנת השלטון הבריטי. אותו כותב סיכם כי הוא יוצא נגד "השתיקה המופרזת" בנוגע לשיטת השיירות.

מנגד, ניתן לקשור את העמדה הזו גם לכך שבציבור החרדי לא הסתייגו מן התכנית להפריד את גוש-עציון מן המדינה, שכן 'אגודת-ישראל' הכריזה על הסכמתה שהעיר וסביבתה תהיינה תחת שלטון בין-לאומי, בהתאם להחלטת החלוקה, לפיה נועד האזור להיות מוחזק בידי כוח זר ללא ריבונות יהודית (במפת החלטת החלוקה נמתח אזור זה עד לבית-לחם, אך לא כלל את גוש-עציון). ייתכן גם כי ההסתייגות מיעד השמירה על גוש-עציון נקשרה באי-נכונות להחזיק את היישובים שהיו בו בכל מחיר. עמדה זו מובנת יותר על רקע מאבקם המדיני של נציגי 'אגודת-ישראל' בארה"ב, שביקשו אז שאזור ירושלים יהיה תחת שלטון בין-לאומי. היחס החיובי המוצג בטור הנ"ל כלפי ממשלת בריטניה וצבאה, יכול גם לשמש אמת-מידה להערכת הפער העמוק

שהפריד אז בין בעלי עמדה זו לבין עמדת היישוב המאורגן, שהייתה הפוכה (ענף היסטוריה במטכ"ל: 106-107; בר-זוהר ב': 681, 687-689).

ב-5 באפריל יצא העיתון בביקורת אנונימית נוספת (שנלקחה מביטאון אגודאי אחר) שהתבססה על משל של היחזון אישי, שנועד להדגים את ההפקרות המכוונת בהתנהלות הפיקוד הצבאי וראשי היישוב בגלל עודף ביטחונם העצמי. הכותב קובע כי "עקשנותם של ראשי היישוב [ש]לא לבקש ליווי צבאי" של הבריטים "מזהה", והסתכנותם של בחורי ההגנה בצאתם לדרך לבדם מזהה", מביאות למותם של חיילים בשיירות (ללא שם המחבר, 5.4.48, "מעשה עם מוסר השכל", 'היומן': 2). ניתן להניח כי גם ביקורת זו הושפעה מן האירוע של שיירת נבי-דניאל ונפילת לוחמיה.

יומיים לאחר מכן שוב זכה נושא השיירות לתגובה פרטנית בעיתון. הכותב, איש מרכז אגודת-ישראל' יהודה בלוי (1905-1972), גילה את אוזני קוראיו באשר להצלחתה של שיירה אחרת להבקיע את דרכה העירה. הייתה זו שיירה גדולה בהיקפה שהצליחה לעלות לירושלים הנצורה לראשונה במסגרת מבצע "נחשון". ב-7 באפריל כתב בלוי: "ירושלים נשמה לרווחה היום. שיירה הגיעה. הקהל קיבל אותה בתרועות". אלא שהסברו להצלחה זו היה מקורי. בעודו נוזף בתושבי העיר שחשו להריע למלווי השיירה עם הגעתה, הוא מגלה מה איפשר הצלחה זו:

[הם] הריעו גם ללוחמי ההגנה שליוו אותה. אבל מה ששכחו להריע, או יותר נכון, השכיחו, זאת היא השתדלנות המסורתית. מנהיגי היישוב ש[י] חקו משחק ברוגז עם הצבא [הבריטי]. לא רצו להזמינו [עד עתה] לליווי שיירות... ומי יודע עד אנה היינו מגיעים במשחק זה, אילו היה נמשך המשחק קצת יותר. אלא ש[אז] נקטו מנהג השתדלנות. השתדלו מכאן אצל המושל, הנציב ועד ללונדון וללייק סקסס הגיעה השתדלנות. השתדלנות עשתה את שלה והצבא הפסיק את משחק הברוגז, פרץ את המחסומים... [יש] מי שמתבייש בשתדלנות, אבל אנו אין מתביישים בה בכל מקום... ועד גאולתנו השלמה לא נהיה בועטים בשתדלנות". (י.ב., 7.4.48, "הדים – שתדלנות", 'היומן': 2).

בלוי לא הסתיר את תקוותו כי מנהיגי היישוב יאמצו את דרך השתדלנות אצל השלטונות בהוצאת שיירות נוספות. הוא הזכיר כאן דרך שעמה מזוהה היהדות החרדית מאות שנים, המנוגדת למה שנראה לחרדים רבים כהתנהלות מרדנית של הציונות. הגעת השיירה לעיר סיפקה לו הוכחה לצדקת הדרך החרדית (פרילינג, 2009: 25-28).

אלא שנראה כי כתיבה זו עוררה גל מחאות לא קטן, כפי שמתברר מן ההבהרה שפורסמה כבר למחרת ללא חתימה, חבויה בטור דעות בעמוד האחורי;

בירור – בקשר לידיעות הסותרות על ליווי הצבא ועזרתה לשיירה בדרך לירושלים. נתבקשנו על-ידי אלה שנמצאו בשיירה להודיע, כי אנשי 'ההגנה' הם שפרצו

את המחסומים בדרך לירושלים". (ללא שם המחבר, 8.4.48,
"הדים – בירור", 'היומן': 2; ענף היסטוריה במטכ"ל, 1959: 114).

התערבות מערכתית זו נראית מביכה, והיא מלמדת שבעיתון מיהרו לפרסם את דבריו השגויים של בלוי יום קודם לכן ללא בדיקה נאותה, כנראה מתוך תמיכה בתוכנם. כפי שנראה, יהיה להם המשך לאחר שבוע.

חלף כשבוע והביקורת הישירה על מדיניות הפעלת השיירות שבה ועלתה ברשימה מאת יעקב גליס (1924-1996) על שיירת-אספקה שהצליחה להגיע העירה "ללא תקלה, ללא פגיעה, ללא קרב". אלא שהטעות מן השבוע הקודם לא הביאה לשינוי הטיעונים. הכותב לא ייחס את ההצלחה ללוחמים שליוו את השיירה, אלא לפעילות המדינית השתדלנית המאפיינת את החרדים בזירה רחוקה (האו"ם). אליבא דבעל הטור, מי שפעלו למען השיירה הפעם היו:

מנהיגים ועסקנים יהודיים שהתורה היא נר לרגליהם...
אשר אינם מושפעים מן הפרזיולוגיה הריקה [של הציונים
ואנשי הביטחון]... הם נמצאים באמריקה ובלונדון. הם
מעוררים... תובעים והסעירו את הציבוריות בעולם כולו.
ירושלים במצור! ואמנם... עבודתם מצליחה בעזרת ה', אשר
אך לו הם מקוים ובו הם שמים את... האוריינטציה שלהם.
ואנו הנמצאים בתוך המצור, אין לנו אלא לומר להם...
המשיכו בדרך זו בדרכיכם אתם, שהיא דרך התורה והמסורה.

דעה זו, שתמכה בשתדלנות המדינית אצל הבריטים להצלת יהודים בירושלים, שוב שיקפה התנגדות לאקטיביזם של 'ההגנה'. היא התפרסמה באותו גיליון בו דווח בעמוד הראשון על הגעת "שיירת מזון עצומה", בידי כותב אחר שהשתמש בניסוחים שתמכו בדרך הפעולה של "ההגנה", אך הזכיר את חלקו של הקב"ה בהצלחה:

הקהל הירושלמי קיבל את השיירה הזאת בשמחה ובצהלה...
[השיירה] הראתה שברצון ובהתמדה אפשר בע"ה לעבור את
הדרך... הקב"ה הטיל על הערבים אימה ופחד (י.ג., 14.4.48, הדים
– בדרך הישרה", 'היומן': 2; ללא שם המחבר, "שיירת מזון עצומה הגיעה אתמול
לירושלם. 'היומן': 1; ענף היסטוריה במטכ"ל, 1959: 116-117).

בסמוך לביקורת המוזכרת, כתב שוב יהודה בלוי, שמתח ב-7 באפריל ביקורת על ההגנה, וחזר על אי אמונתו בשיטת השיירות בגלל "האסון הנורא" שקרה בינתיים בהתקפת הערבים על השיירה שהותקפה בדרך להר הצופים (ב-13.4.48, בה נהרגו 78 אנשי-רפואה). אסון זה תומך בעמדתו כי מדובר בשיטה חסרת-אחריות וכי חובה לנקוט שתדלנות מול הבריטים כדי לקבל את חסותם בהוצאת כל שיירה. בלוי חוזר על דעתו לפיה אסור ליצור "ברוגז" עם הבריטים, ולכן "אולי בכל זאת נסכים לליווי שיירות... בידי הצבא?". הכותב דבק בעמדה זו, למרות שבפתיחת דבריו הוא מציג עמדה הפוכה ומתוודה כי למעשה טעה עד עתה בביקורת שהשמיע בעבר על ההנהגה בעניין השיירות: "ההנהגה היישובית נחלה נצחון, עמדה בשלה [ש]לא לבקש מהצבא ליווי ובכל זאת נשבר המצור". הכותרת החדשותית הראשית, העוסקת אף היא בשיירת הר הצופים, מביעה זעזוע עמוק מן האסון ומזדהה בעליל עם הנפגעים – עדות נוספת לפערים

שנתגלעו בין עמדות הכותבים בעיתון (י.ב., 14.4.48, "הדים – ואף על פי כן", 'היומן': 2; ללא שם המחבר, 14.4.48, "התקפת פרא ערבית על שירה ערבית להדסה", 'היומן': 1).

לכותבים ב'יומן' הצטרף כותב נוסף שהטיף להנהגת היישוב ללכת בדרך השתדלנית של אגודת-ישראל במטרה להסיר את המצור מעל ירושלים, ולא בדרך כוחנית ויזומה. כותב זה ביקש ממנהיגיו שימשיכו לפעול להסרת המצור בדרך עצמאית:

הציבור הרחב... עוקב בהוקרה את הפעילות של ראשי אגודת-ישראל באמריקה... [אשר] החלו בפעולות חשובות אצל גורמים שונים להסיר את המצוק והמצור אשר על ירושלים... [ואשר] הסבו את גלגלי הפעילות לאותו שביל מקובל, שביל השתדלנות... וזאת רוצה הציבור, הוא נלאה כבר ממכווני המדיניות הציונות... הם חשבו, ולשיטתן בצדק, כי בגבורה, במאבק יסירו את המצור... חששו ש[ה]פניית בקשה לגורמי חוץ תפגמנה בתה(י)לות הגבורה. אג[ו]דת ישראל לא שמה מעולם כף ההכרעה לתשועת כח וגבורת אנוש ולכן החלה בפעילות עצמאית – בשתדלנות... הציבור הרחב מרגיש בזה... הוא מבקש לשוב לשתדלנים.

דוגמה לפעילות זו הובאה בידיעה מובלטת יום קודם לכן, ובה דווח על פנייתם "הנרגשת של רבנים חרדים" לנשיא ארה"ב "בדבר הצלת ירושלים" (מ.ס., 14.4.48, "הדים – מדינאים ושתדלנים", 'היומן': 2; סט"א, 13.4.48, "פניית רבנים חרדים באמריקה לטרומן בדבר הצלת ירושלים", 'היומן': 1).

ג. תלונות החרדים על הצבא בנושאים אזרחיים

טענות נגד כוחות הביטחון על מניעת מזון מן הציבור החרדי

בחודשי המלחמה הראשונים עלו ב'יומן' ביטויי זרות, חשדנות ואי-אמון כלפי ההנהגה הציונית, ותחושה מתמשכת של קיפוח הציבור החרדי שמצא עצמו נזקק למוסדות המדינה שבדרך במידה הולכת וגוברת עם יציאת השלטון הבריטי מן הארץ וההחמרה במלחמה ובמצור. מעט המצרכים שהיו מצויים בעיר הנצורה הוקצבו לתושבים במשורה, ובמגזר החרדי המתבדל התחזקה תחושת האפליה. בלט בהקשר זה תחום המזון, וההתנגשויות בנושא זה נקשרו הן לאספקה לחנוונים החרדיים והן ביחס לקונים החרדיים.

באמצע מארס התפרסם ב'יומן' מכתב מאשים מטעם "חנווני המכולת" החרדים בירושלים אל ועדת האספקה של 'ועד הקהילה' בעיר. החנוונים החרדים טענו כי הם מקופחים במכוון ו"להכעיס" באספקה השוטפת של בצל ושל בשר כשר בהשוואה ל"צרכניות" ההסתדרותיות:

הלכתם ופרסמתם... 'מחירון'... שהוא רחוק מהמצויאות... מחירים שם הם למטה מהקרן... רווחיהם

אינם מכסים אפילו את הוצאותינו... מאלצים אותנו לחסל... או להיהפך ל"ספסרים" כביכול... ודווקא שעת חירום קשה זו לנו, [,] נמצאה לכם כשרה למלחמה בנו... למרות רצוננו אתם דוחפים אותנו בשעה טרופה זו למלחמה על קיומנו ולהתקוממות בכל האמצעים. (שמות הכותבים רשומים במערכת; 16.3.48; "לכבוד ועדת האספקה שליד ועד הקהלה", 'היומן': 2).

כותבי המכתב היו משוכנעים כי עובדת היותם חרדים היא שהביאה לקיפוחם ולהעמדתם לדין על עבירות שונות הקשורות בממכר מזון. נראה כי זו הייתה גם הסיבה לחששם להיחשף בפומבי. תיקי ועד הקהילה העירוני של ירושלים מלמדים על המלחמה שהתנהלה אז נגד הפקעת מחירים. מתועדים בהם משפטים רבים שהתקיימו אז בגין ספסור במחירי המזון בעיר. חלק מן המשפטים היו נגד מוכרים מן השכונות החרדיות, ואחרים משאר שכונות העיר, כך שלכאורה אין אישוש למה שנטען באותו מכתב. העונשים על מכירה שלא כדין או על הפקעת מחירים, היו קנסות, החרמת תוצרת או סגירת בתי-עסק (הנהלת ועדת המצב של חנווני המכלת, "תיקי עו"ד קורנוולד", 1948, מיכל 78, ארכיון העיר ירושלים).

מערכת העיתון חשה כנראה כי המכתב הנ"ל היה ראוי לחיזוק, והוסיפה לו הקדמה וכותרת עבה בראש העיתון, בנוסח: "היה לא תהיה". באותיות מובלטות יצא העיתון בדברים קשים בהרבה מאלה שבמכתב - כנגד השלטון האזרחי בעיר וכנגד כוחות הביטחון. בהקדמה נעשה חיבור בין ועד הקהילה לבין היריבה הרעיונית מתנועת העבודה הציונית - ההסתדרות הכללית של העובדים. הובא בה כתב-אשמה קיצוני בו נאמר כי:

על אף כל דרישות הקהל... ממשיכה ועדת המצב של ההסתדרות בירושלים הפועלת בשם ועד הקהילה בשלטון דיקטטורי... לחתור נגד קיומם של מאות עובדים... לרוששם ולהיבנות מח[ו]רבנם... יום יום מתרבות צעקות החמס והעושק מצד הקהל על כל שכבותיו... תחת מסווה של שעת חירום ואת תגובות הקהל משתיקים באיומים של כח. הקהל... לא יכנע לאיומים... ולא ישלים... הקהל ידרוש מכוחות הביטחון שלא יתערבו בדברים לא להם... (ללא שם מחבר, 16.3.48, "היה לא תהיה", 'היומן': 2).

החיבור המופרך שנעשה כאן בין ועד הקהילה להסתדרות העובדים, נבע כנראה מכך שבשניהם שלטו מפלגות הפועלים.

בתחילת אפריל התפרסם בעיתון מאמר אנונימי ארוך שעסק במצב אספקת המזון בעיר וניצולו כנגד חרדים. הועלו בו תלונות כנגד "פטרונים העיר" ששלטו בירושלים באותם ימים. אלה הואשמו בהנהגה "כושלת ומפלגתית" המתבססת על "צרות עין מפלגתית ותאוות שלטון". בשאלה שבמחלוקת - דרך ניהול אספקת המזון - מודה הכותב כי "הקהל" החרדי "הוציא מן השוק כמויות של מצרכים" - כלומר לקח כמות גדולה מן המותר לשם אגירה. אלא שהבעיה לטענתו היא שלא נעשה שום ניסיון מצד האחראים להבין מה גרם לתופעות דוגמת "השוק השחור

והאגירה הפרטית". לדעת הכותב, הבעיה תבוא על פתרונה אם המופקדים על הנושא יחלפו באחרים, שכן אלה הנוכחים הם בעלי "תאוות שלטון ורצון להטיל מרות על הקהל בכוח", וזה מה שגרם "לקהל" לחשוד בהם ולכך ש"סוחרים וחנוונים אשר חששו מפני נישולם...[החלו] לעקוף במה שיכלו על [את] הסדר הציבורי והוציאו מן השוק כמויות". מכאן שהחלפת האחרים על הקיצוב תביא להחזרת האמון בהנהגה ולכבוד מצד "דעת הקהל" כי אלו יהיו "ידיים אמונות... אנשים הדורשים את טובת כל הצ[י]בור... אנשים שיכולים לפנות אל הקהל הרחב", כולל החרדי. יומיים אח"כ האשים עיתונאי אחר של ה'יומן' באופן מפורש יותר את החילונים בוועדות המצב העירוניות באי-כיבוד המצוות – כשם שאלה אינם מכבדים את התורה, כך גם תפקודם הכושל בוועדות אלו (ללא שם המחבר, 2.4.48, "למצב האספקה בירושלים", 'היומן': 3; ג. מ. ב., 4.4.48, "הדים-נצוצות", 'היומן': 3).

סוגיית הקשר בין חברי הקהילה החרדית לבין כוחות הביטחון, התבטאה בסיפורים אישיים המייצגים בד"כ חוויות שליליות שהובלטו בעיתון. סיפורים כאלה הביאו כעסים מן "השטח", שעלו בעקבות מגע של חרדים עם הכוחות. מעבר לכעס על עוול מקומי, הכתיבה מסמלת אי-אמון רחב יותר, אשר שורר בקרב חברים בקהילה כלפי ממלאי-תפקידים.

למשל, קוראת העיתון משכונת נחלת-אחים פותחת את מדור המכתבים למערכת ב-19 באפריל בתיאור תפקוד השוטרים היהודים השומרים על חלוקת המזון שהובא בשיירת 'ההגנה' לעיר הנצורה. לדבריה, לאחר שעמדה "כשבע שעות רצופות בתור במחנה-יהודה" כדי לקבל ירקות, חזתה במחאת "הקהל" שפרצה על כך שחולקו "רק לימונים ובצל רקוב בלבד" בגלל "הגניזות" – כלומר: אי-חלוקת חלק מן הירק ושמירתו בצד. במקום התפתחה מהומה שבמהלכה התעלפו כמה נשים. למקום הוזעקו שוטרים שבדקו והעידו כי "אין בחנות שום דבר", אך החלו בעצמם "ממלאים כליהם" במה שהיה בה. בסופה של התקרית זכתה הכותבת לקבל "כמויות זעומות". לאחר שגם היא התעלפה, היא הוכנסה לתוך החנות ושם ראתה במו-עיניה מצבורי-מזון. לדבריה: "גם זה מחוקי החירום אצל השוטרים העבריים להכות נשים המבקשות אוכל לילדיהם" (מלכה הורוביץ נחלת-אחים, 19.4.48, 'היומן': 2).

המערכת הצמידה סיפור אחר מן השוק, למכתב על יחסו לחרדים של "סרגינט יהודי" שמספרו האישי נמסר בעיתון. הלה חילק בשוק מחנה-יהודה מספרים לעומדים בתור לחנות מזון, עד שנתקל "בשני יהודים בעלי זקן ופאות, שמשום מה לא מצאו חן בעיניו". הוא לא נתן להם מספרים ופרץ ביניהם ויכוח, אך הסרגינט התעקש ולא שינה את "דעתו על מגודלי זקן ופאות". והמסקנה שהסיק העיתון הייתה: "אלה שוטרי, ירושלים, וזהו תפקידם!". הבלטת המשפטים הנזכרים בשני המכתבים מעידה על הבעת דעה ברורה מצד המערכת על כך כי תיאורים אלו משקפים נאמנה את יחסם של השוטרים בעיר לציבור החרדי (ח. ל. וא. ר., 19.4.48, "ועוד בסרגינט יהודי...", 'היומן': 2). (ההדגשות במקור).

תיאור סמלי של התנהגות כוחות הביטחון בעיר, עולה מדיווח שנתן העיתון אודות עימות בין איש 'ההגנה' לבין ילד, שהצליח להעמידו במקומו. גם כאן התפתח העימות בתור למזון, בו עמד ילד "כבן 11, עייף ויגע מעמידה בתור", ואז הגיע "בחור אמיץ ובלי שום שאלה נגש אל ראש התור". פנה אליו הילד בנימוס ואמר: "סליחה, הלא יש תור לפניך". ענה לו חייל 'ההגנה' כי הוא "איש מגן" והוסיף: "יש לי רובה". ענה לו הילד: "וליי יש פה". והעימות הסתיים בניצחון המוסרי

של הילד: "הבחור האמיץ נכלם... הקהל... נוכח שהפה יותר חזק ומועיל מהרובה" (ג.ד., 20.4.48, "הדים" – הקול קול יעקב", 'היומן': 2). המגמה במכתבים ובקטעים דלעיל הייתה לשקף את המתחים ואת הריחוק שחשו רבים מבני הקהילה החרדית מכוחות הביטחון ומהתנהגותם בזמן המלחמה. מנגד, קולות אלה מבטאים את נחישותה של הקהילה לדבוק באורח-חייה חרף הלחצים. דרך זו של סיפורים קצרים וסמליים נועדה להעביר לקורא מסר עקרוני וערכי ולחזק את רוחו.

תלונות על הקבורה בעת המלחמה

פרשה שהסעירה את החברה החרדית, בה הגיע העימות בין נציגי השלטון האזרחי לבין חרדים עד לשימוש בנשק, קשורה בענייני קבורה ובתפקודן של חברות-קדישא נפרדות גם בזמן המלחמה. הפרשה העסיקה את "היומן" לאורך רוב חודש מארס, והניבה ביטויים קשים ביותר כלפי מוסדות השלטון בכלל, ואנשי 'ההגנה' בפרט. בהתבוננות לאחור ראה זאת מנחם פרוש כפרשה מקומית פחותה בחשיבותה שנקשרה להתנהלות העצמאית של הקהילות החרדיות השונות, להן היו חברות-קדישא משלהן (פרוש, 8.11.07).

ב-4 במארס הזהיר אריאלי (הוא אוריאל צימר) במדור 'הטור האחרון', את הגוף העירוני של 'ועד הקהילה' מפני כוונותיו להסדיר ו"להכניע" את הציבור החרדי בתחום הקבורה, והודיע כי לא תבוטל קיומה של חברה-קדישא חרדית ולא תתקיים כל קבורה על-פי הוראות "מוסדות וארגונים בלתי דתיים". לדבריו, זהו:

לקח חמור לקהל ירושלים החרדית ומוסדותיו... אזהרה זו מופנית... לאנשי ועד הקהילה. לא נקל לכבוש את המבצר הירושלמי העתיק גם בימי מבוכה וחירום... מה שקשור למוסדות חברה קדישא בירושלים עלול מחר... לפגוע קשה בשטחים חשובים אחרים של הציבור החרדי (ש. אריאלי, 4.3.48, "הטור האחרון – אות אזהרה", 'היומן': 2).

מאחורי אזהרה תקיפה זו, עמדה פתיחתו הצפויה בסוף פברואר של אזור-קבורה חדש בשכונת סנהדרייה בידי 'ועד הקהילה', שהיה הגוף האזרחי שניהל את העיר. דבר זה נדרש בגלל מצוקת הקבורה עקב חוסר היכולת להמשיך ולקבור בהר הזיתים שנשלט בידי האויב ועקב היקף החללים הניכר. הקבורה במקום נמשכה עד שהירי מביה"ס לשוטרים בשייח-ג'ראח, שנכבש בידי הלגיון, השבית גם בית-עלמין חדש זה (ארנוולד, 2010: 151, 173). שלושה ימים לאחר מכן פרסם "היומן" את תיאור הפתעתם הגדולה של השכנים בסנהדרייה שבצפון העיר – שכונה חרדית ברובה הגדול – אל מול פעילות הקבורה במקום, והבנתם כי מדובר בפתיחתו של בית-קברות. במכתב ארוך של ראש הוועד והמוכתר של השכונה, הובעה התנגדות על "הבאת עשרות קדושים הי"ד ומתים ז"ל... ובגלל כבוד המת לא יכולנו לסרב... לתמהוננו נתברר לנו כי כבר יעדתם את החלקה לבית עלמין ממש ויום נערכות בו קבורות... והננו באים להביע בזה מחאה חריפה זו". נציגי השכונה חששו לצביון שכונתם ולעתידה, וזאת באזכור העובדה שתמיד "היינו ראשונים לכל התקפה מצד הכפריים הערביים". הם הציעו כי "אם באמת אי אפשר להבטיח את הדרך לבית העלמין על הר הזיתים, יחפש נא ועד הקהילה מקום מתאים לבית עלמין זמני" במקום אחר, ובוודאי שיצליח בכך, שהרי ישנם בעיר "שטחים רבים" בהם ניתן לקבור (קלמן שינדלר – ראש

הוועד, נוריאל שושני – מוכתר, 4.3.48, "מכתב גלוי לוועד הקהילה", 'היומן': 2). המכתב משקף דאגת-אמת, אך מצטרף למאמרים נוספים שהביעו תחושת-קיפוח עמוקה בעניין הקבורה, בגלל אי-שיתופן של חברות-קדישא חרדיות בהסדרת נושא זה.

למחרת חזר אריאלי אל סוגיה זו, והפעם "מבין" חלקית את התנהלות ועד הקהילה, למרות "תאוות כיבושיו" המוזכרת לעיל. לדבריו יש להכיר בכך שכיום:

ניטלה האפשרות לקבור את הנעדרים [ההרוגים והמתים] על הר הזיתים... [ולכן] מחויב פתרון [כולל, ולא]... זלזול למתי ירושלים והרוגיה... בירושלים החרדית יש חברות גחש"א [=גמילות חסד של אמת] נפרדות במספר רב... נוצר הרושם כי הח"ק [=חברות קדישא] בירושלים... חשבו אותן [את עצמן] לחברות פרטיות... שאין עליהן חובת פיקוח כלל-חרדית. עתה חובה להתאחד לח"ק אחת, "גוש מאוחד תחת פיקוח הציבור החרדי (ש. אריאלי, 8.3.48, "הטור האחרון" – משום יקרא דשכבי", 'היומן': 2).

למעשה הובעה כאן ביקורת סמויה על האוטונומיה בקבורה שאפיינה את חברות הקדישא החרדיות, וייתכן שהכותב ננזף בעקבות הטור שפרסם יום קודם לכן. נראה כי אזהרותיו הבוטות הקודמות לוועד הקהילה גרמו לנציגים שעסקו בשמירת הקשר עם מוסדות העיר מאנשי 'אגודת-ישראל' לדרוש ממנו כתיבה בנימה שונה, וזאת תוך עירוב תפקידים הפוליטי עם תפקידים העיתונאי (ייתכן מנחם פרוש).

אלא שהמתיחות בנושא זה שוב פרצה כשבוע אח"כ היישר לעמוד הראשון, בידיעה שכונתה "שערוריה" והתבססה על תיאורו הנרגש של אדם שהיה בהלוויה חרדית שהייתה אמורה להתבצע בבית הקברות הארעי ברח' שמואל הנביא בידי חברה-קדישא חרדית, בלי נכונות לתאמה מראש עם נציגי ועד הקהילה ו'ההגנה'. האחרונים נכחו בבית הקברות וסירבו לאפשר את חפירת הקבר בהוראת 'ועד הקהילה', כנראה משום שהדבר נעשה מחוץ לבית הקברות החדש.

האירוע התפתח לקטטה המונית, בה נזרקו בעת הגעת הארון "אבנים גדולות" שגרמו לפציעת חלק מן המשתתפים. או אז נכנסו לפעולה "כמה עשרות צעירים יהודים מזויינים", אשר "הסתערו... ופתחו באש" על משתתפי ההלוויה. הדיווח מתאר כי "הכדורים פגעו לעבר הקהל" שנתקף "בהלה גדולה" וניצל "רק בדרך נס", בעודו משתטח על הארץ למרות "סערת הגשמים ורפש האדמה". המת נלקח על ידי כמה ממלוויי לבית הקברות של ועד הקהילה, שם נקבר "לאחר שעתיים של המתנה... תחת מטר סוחף של גשם". באותה הזדמנות גילו החרדים באותו מקום מתים "השוכבים תוך בזיון המת כמה ימים מבלי להיקבר". הידיעה הוסיפה כי בהמשך כונסה בדחיפות ישיבה של 'מרכז-אגודת-ישראל', כנראה ב-16 במארס, ובה נודע כי החלטתה להשתמש "בכוח" התקבלה יומיים קודם לכן כחלק מפעולת 'ועד הקהילה' לעצור קבורות "מצד החוגים החרדים". החלטת המרכז הנחרצת הייתה לנקוט "צעדים נמרצים" וכן "לקרוא בחזרה את כל נציגיו בתאים השונים שבמערכת ההגנה". הסיפא לידיעה מסמן את זהותו של הגורם האחראי שאפשר את הירי, ואת דרך התגובה המידית של 'אגודת-ישראל', שהיא פגיעה בשותפות

הביטחוניות (ללא שמות המחברים, 17.3.48, "ועד קהילת ירושלים גורם – שערוריית קבורת המתים"; "הלוויית הנפטר גרשון לוי ז"ל", "היומן": 1-2; פרוש, תשס"א, חלק ד': 295).

פרשת הירי בבית הקברות בסנהדרייה צברה תגובות מעל דפי "היומן" בשבועות שלאחר מכן, הסעירה את הקהילה החרדית ופשטה אל מחוצה לה. התגובות הקשות לאירוע, הן מצד ועד הקהילה והעיתונות הארצית והן בתוך הקהילה החרדית, הביאו לתגובות נוספות והציבור החרדי דרש מ'מרכז אגודת-ישראל' פעולות נוספות. כותבי "היומן" ראו בהתנהלות השלטון והצבא בפרשה זו הצדקה לדימוי התוקפני שהיה להם בעיני רבים בציבור החרדי, והוכחה לתהום הפעורה שרבעה בינם לבין שאר היישוב. תיאור המשך התלקחות הפרשה ב"היומן", מאפשר לזהות שוב מגמות עוינות להנהגה הציונית בעיר ולדרך הפעולה של היישוב, שידי אנשיו הייתה קלה על ההדק מול החרדים. שלושה ימים לאחר המקרה דווח ב"היומן" על:

התמרמרות גדולה בציבור הירושלמי על השערוריה המחפירה של אנשי המגן שהשתמשו בנשק נגד הקהל הגדול... בהלוויה... מחוגי היהדות החרדית, דנו על הצעדים... שיש לנקוט... שאנשי המגן [לא] [י] שמשו כלי שרת בידי ועד הקהילה הרוצה... להשתלט. [התקיימו] אסיפות פומביות של מחאה בבתי כנסת, [והרב הראשי הרצוג פנה וביקש] "פרטים מלאים על המקרה המביש [ההדגשה במקור].

בעיתון התפרסמה שורת צעדים מעשיים שנקטו, כולל תזכיר מפורט ששלח 'מרכז אגודת-ישראל' אל גורמי השלטון ובהם הסוכנות היהודית, הוועד הלאומי וכן "מפקד ההגנה ומרכז המפקד לשירות העם" בדרישה שייתנו ערובות לכך שלא יתערבו "יותר בעניינים פנימיים". צעד מעשי אחר היה השעיית השתתפותם של נציגי 'אגודת-ישראל' ב"ועדות לענייני גיוס", כדי להביע את אי-הסכמתם לשירות ביטחוני בשעה ש"ועד הקהילה מבצע מזימות השתלטות" מעין אלו (ללא שם המחבר, 18.3.48, "הזעם בציבור הרחב על יריות אנשי המגן בקהל בעת ההלוויה", "היומן": 2).

בימים שלאחר מכן הוצף "היומן" בתגובות אשר מהן עלה יחסם המורכב של הכותבים למוסדות היישוב ולכוחות הצבא. אחד הכותבים סיפר כי בעיתון חילוני[ה'בוקר'] ניסו להקטין את הפרשה, כשדיווחו כי היו אלו רק "יריות הפחדה" שנורו לאחר שהחברה-קדישא החרדית חפרה קברים במקום שנועד להיות שיכון לחיילים משוחררים. הכותב שאל אם היריות נורו מהשמים או שהייתה זו "פקודה מן ההגנה של שליטי ירושלים". בסמוך נכתב על פגיעה מכוונת כדי לגזול מן החנוונים והסוחרים את "חופש המסחר" באמצעות בדיקות של "משמר העם, כדרך למזימות השלטון" כנגד יריביו (ללא שם המחבר, 18.3.48, "הטור האחרון – קצת לא מדויק" ו"אסור לסחור ואסור להתלונן", "היומן": 2).

העיתון תקף חזיתית את תיאורי עיתון 'הצופה' הדתי-ציוני בפרשה זו ואת פרסומי ועד הקהילה, בהם כונה הציבור החרדי בכינויי-גנאי, וכל זאת בעיצומה של מלחמה קשה. אותם פרסומים תיארו את "האגודה, [כ]קומץ של מתבדלים... סוחטים את חלקם באיומי פרישה... טירוף של התבדלות... ואין שעת כושר [לחרדים] כשעת חרום... ראויים אלה להיות שנואים

ורדופים... לירות בקהלם... להוריד כבודם שאולה". לכותב ברור במה מדובר: "שנאה... על כל כלליה ופרטיה... אל יהודי...".

הכותב, כנראה אברהם מוקוטבסקי (1912-1978), חזר לפירוד ההיסטורי עם הציונים "הרודפים החרדים ברבבותיהם" מאז נתגלע הקרע ביניהם בתחילת המאה, שתוצאתו חרדים ה"נמקים בסבלם וברדיפות על גבי ראשיהם, שלא פסקו במשך ארבע עשרות בשנים". לדבריו אין סיכוי כי ועד הקהילה העירוני יחדל מרדיפה זו, ועל החרדים לחזור ולהתחזק בשננם לעצמם כי "יש טעם בסבלם" והוא ה"שמירה על גחלת ישראל שלא תכבה ח"ו כשמביאה למטר יריות היום ועוד יותר אולי למחר... מי שמושלים על ראשי עם קדוש בשם הגוי ובשם חוקות [זרות]... גם הם ראויים לאהבה ורחמים" (מ.ה., 18.3.48, "השנאה מקלקלת", 'היומן': 2).

פרשת הירי בבית הקברות קיבלה מעתה משמעות פוליטית. בתגובה לדרישות חבריו הודיע 'מרכז-אגודת-ישראל' כי יקיים דיון בנושא, אך קודם לכן פורסם בעיתון מטעם המרכז "תזכיר אל המוסדות האחראים", שכותרתו "תשובה לרבים", ובו חזרה על שם היחידה שחייליה ירו, והודעה כי: "המרכז דורש אפוא בתוקף שלהבא יובטחו התנאים אשר ימנעו התערבות כזו מצד אנשי השורה", כלומר: ארגון 'ההגנה'. ההודעה תובעת כי ל'מרכז-אגודת-ישראל' תינתן זכות להנחות את אנשי 'ההגנה' בנושאים הנוגעים לחרדים – "באותה המידה" שהוועד מוציא הוראות לאנשי 'ההגנה' או ל'משמר העם'. דרישה זו משקפת את מצוקת המרכז אשר חש כי כוחו מידלדל עם הרחבת הריבונות של ועד הקהילה "לתחומיו" ואת תקוותו לשמור על מעמדו בקרב החרדים. הדרישה לתת מעמד שווה לוועד הקהילה, אף כי היא מכוונת רק לנושאים "חרדיים", הייתה בוודאי סמלית או רטורית, ויעדה האמיתי היה להביא למשא ומתן במטרה למנוע הישנות מקרים כאלה. ואכן, סיום ההודעה מזכיר את הצורך ב"מו"מ מחודש על תנאי השיתוף" לצד השמעת איום נוסף לפיו חדלו נציגי 'אגודת-ישראל' לקחת חלק "בוועדות משותפות", אף שבפועל לא התקיים ממילא שיתוף כזה (מרכז-אגודת-ישראל בירושלים, 21.3.48, "תשובה לרבים", 'היומן': 2).

שלושה ימים לאחר ההודעה האחרונה התפרסמה הודעה חדשה של המרכז בעקבות כינוסו הנזכר, ובה אכזבה רבתי מכך ששום תגובה רשמית לא באה מצד גופי השלטון. תוך החרפה נוספת בניסוחים, נמסר עתה על צעדים מעשיים חדשים מצד החרדים. היות ש"המוסדות שאליהם פנה המרכז בתלונה נגד מעשה היריות בסנהדריה ונגד ניסיונות אחרים של התערבות כוחות הביטחון בעניינים פנימיים ב"שוב" טרם "מצאו לנכון להשיב", הודיע המרכז "לקהל הסר למשמעתו כי שום הוראות וחובות בממון ובגוף החלות על יחידים או על קבוצות... אינן מחייבות לפי שעה את הקהל האגודאי הרואה בהתנהגות זו עלבון גדול כלפיו".

הייתה בכך החמרה ברורה לאחר שחמישה ימים קודם לכן הודיע מרכז אגו"י על השעיית הפעילות בוועדה האחראית לגיוס. לקריאה לסרב לשלם מיסים או שלא להישמע להחלטות של מוסדות שיפוטניים אזרחיים, הייתה משמעות קשה, אך היא לא חצתה קווים אדומים, כמו למשל בקריאה לערוק מן השירות הצבאי או ליציאה במחאה אקטיבית – מה שהיה גורר מן הסתם תגובה מיידית של היישוב והפעלת כוח-נגד. משכך, העניקה הודעה זו זמן להמשך המגעים עד להסדרת הנושא. במקרה זה השתמש מרכז 'אגודת-ישראל' בעיתון 'היומן' להדגשת העובדה כי

בהיותו ממונה עתה על דרך המחאה, הוא לא יאפשר לה לצאת משליטתו (מרכז אגודת-ישראל בארץ-ישראל, ירושלים, 24.3.48, "גילוי דעת מרכז אגודת ישראל", 'היומן': 2; פרוש, 10.7.07).

שבוע וחצי לאחר מכן המשיך העיתון לנקוט עמדה תקיפה ביותר בנושא, ולהביע תמיכה בתביעות המרכז שלא לאפשר עוד פגיעה בציבור החרדי. נרמז אף על צעדי פרישה נוספים. הכותב אהרנר שאל את מפקדי 'ההגנה' אם שכחו שהם "בשעת החירום" בה חרדים נמצאים "בקו החזית" ומוכנים "להצטרף לשורות היישוב בענייני ביטחון ולמלא את חובתנו", כשממש באותו הזמן אנשי המגן, המגינים בכל לבם ונפשם על נקודות היישוב כווננו את נשקם כנגד חברינו" רק בגלל "מטרה פוליטית פנימית בכח הנשק". הכותב מדגיש את התרומה הביטחונית של חרדים: "כל מעשינו החיוביים לזכות הכלל", כשבמקביל "תדוכא עמידתנו על זכויותינו בנוסח סנהדריה ותושמץ". התגובה החרדית תכלול הושטת יד ל"שלוש פנימיות", אך אם זו תושב ריקם – אזי "לא יהיה על חברינו להיכנע למשמעת, נופיע כיחידה" קהילתית, לא צבאית, "נפרדת" (ר. ג. אהרנר, 26.3.48, "תקומה או כניעה", 'היומן': 3).

אף כי פרשה זו חזרה ועלתה מעל דפי העיתון מדי פעם בהקשרים אחרים, הרי שמסוף חודש מארס פחת העיסוק בה. ואם כי לא נמצאו מסמכים המתעדים זאת, ניתן להניח כי כל העת התקיימה הידברות שקטה בין הצדדים וסוכס ביניהם על תיאום בתחום הקבורה ועל אי-קיומן של קבורות בשטח לא מאושר, כפי שנרמז לעיל בדברי מנחם פרוש. ניתן לסכם כי העיתון תיעד בפרשת הקבורה מערכת-יחסים בעייתית בין גופים שלטוניים ובראשם ועד הקהילה שמימשו את ריבונותם בתחום הקבורה, לבין חוגים בקהילה שפעולות כאלו היו לצנינים בעיניהם. גישה זו הוזנה מתחושות אי-שיתוף וזרות ששררו באותה עת והניבו בעיתון תגובות פובליציסטיות ופוליטיות. עשורים של ריחוק בין החרדים לבין הציבור החילוני, בנוסף על לחצי המלחמה, החרפו במאוד את מצוקת הקבורה ותרמו לתפיחתה של אותה "שערורייה".

משבר הקבורה הבליט גם את היעדר שיתוף הפעולה היום-יומי בין הציבור החילוני לבין הציבור החרדי ואת הקושי הרב ליצור שיתוף-פעולה טבעי בין החרדים לבין גופי השלטון. באותם ימים לא הושגה עדיין הסכמה לכניסה רשמית של אנשי 'אגודת-ישראל' למרבית הגופים הציבוריים, כולל הנהלת מרכז הגיוס, ועדת המצב בעיר, ועדת הביטחון העירונית, ועד הקהילה וחלק מוועדותיו, אם כי הייתה ועדה משותפת לביור שאלות הגיוס ונהלו מגעים שוטפים בין אנשי 'אגודת-ישראל' לבין נציגי מרכז הגיוס בעיר. שלושה ימים לאחר כינוס המרכז הושגה הסכמה על כניסת אנשי 'אגודת-ישראל' לגוף העירוני הראשון, ולאחר ויכוחים נוספים – גם לוועדות עירוניות שהוקמו בהמשך.

קשיים הקשורים בקבורה צצו מעל דפי העיתון עוד כמה פעמים. בדרך כלל דובר על כעסם של כותבים שמצאו עצמם נוכחים בהלוויה של חלל-מלחמה שאינו דתי. כך, למשל, אחד הכותבים התקומם על שהצבא מאפשר "טכס צבאי בבית הקברות" שנפש יהודית "סולדת ממנו", כ"שירים יריות על קבר פתוח... 'טכס'... בלתי יהודי הוא גוי" (ני.מ., 19.3.48, "לשאלות הזמן – צבא ישראל ומנהגיו", 'היומן': 3). יעקב גליס מתח ביקורת על קבורת חייל רק "מפני שקרובי הללו רצו בטכס חילוני... צעדי דומיה... יריות כבוד... מנהגים הזרים ומוזרים לרוח ישראל... והמסורת המקודשת מדור לדור". הכותב נימק את ביקורתו בצורך באחדות: "[הרלי]... פגע בהם [כל החיילים] כדורו של האויב המשותף, משנפלו חלל על מזבח אחד ואדמה אחת... עד שנפרדו

דרכיהם". אלא שגם במקרה זה הובא בחשבון רק פתרון אחד – והוא שהצבא יאפשר קבורה יהודית בדרך ההלכה בלבד, כי יש לבטל לחלוטין "מנהגי הגויים ונימוסיהם הבטלים" בבתי הקברות הצבאיים. טור זה תקף את הצבא, אך בו בזמן ביקש שיתוף, ונראה שנכתב בעקבות נפילת חללים חרדים (י.ג., 8.4.48, "הדים – מנהגים תפלים", 'היומן': 2).

סיכום

ב-11 במאי 1948, ימים ספורים לפני ההכרזה על הקמת המדינה, כתב הקורא יצחק גרינברג ביומון 'אגודת-ישראל' על סערת גיוסם של תלמידי הישיבות לצבא, וקבע כי "מדובר [רק] על מספר מבוטל של כמה מאות" בעימות המפריד בין "ירושלים" במובנה החרדי, לבין "היישוב" במובנו החילוני. סקירת הדברים שבוטאו ביומון 'אגודת-ישראל' כלפי כוחות הביטחון של היישוב ודרכי התנהלותם במשך המלחמה, משקפת את זרמי העומק שגרמו להסתייגותם השורשית של החרדים ממעשי הציונות "המורדת", המתעלמת מדרך ישראל-סבא ומתנתקת ממנה ללא נקיפות-מצפון. ביקורות אלו, שהושמעו במהלך המלחמה, מבטאות חשדנות עמוקה כלפי הפיקוד הצבאי או המבצעים הצבאיים שנקטו תוך סיכון מיותר של הכוחות הלוחמים. אלא שבהמשך אותו מכתב הציע אותו הקורא להגיע לפשרה, שהרי מדובר ב"מאות" בודדות של תלמידי-ישיבה. גישה זו מבטאה נכונות לקבל את דבר קיומה של המדינה "בראשית התהוותה" ולמצוא הסדרים ודרכי-חיים משותפים. ואכן, מתוך הביקורות השונות שהוצגו מעל דפי "היומן" – עלו גם תקוות שהצבא והשלטונות ישמרו על התנהלות מוסכמת, שלא תמנע מן הציבור המאמין להיות חלק מהם

כיום, כאשר חייל חרדי נתקל בדברי-משטמה ולעיתים אף באלימות בהגיעו במדים לשכונות חרדיות מסוימות, דומה כי חלפה ללא שוב שעת הכושר לקבוע הסדרים שיקרבו את "ירושלים" החרדית אל "היישוב" החילוני, ושהזדמנה בסערת מלחמת העצמאות. ביום פרסום דבריו של גרינברג, בעיצומה של המלחמה, נחתם אמנם הסכם חדש בין נציגי הצבא לבין נציגי החרדים, בו סוכם כי לפחות חלק מתלמידי הישיבות יעברו אימונים ויועסקו מעט בשמירה, אבל הסדר זה לא שרד ובוטל בהמשך. הפער בין החרדים לבין הציונים לא נסגר, ונראה כי את מאפייניו ניתן לראות כבר בגליונות "היומן" של אותם ימים. מציאת הסדרים תקפים בנושאים שהוצגו במאמר זה, כרוכה גם בהכרת המשברים והעמדות המנוגדות, שעלו במהלכה של מלחמת העצמאות בירושלים בעיתון "היומן".

מקורות

אונא, מ' תשמ"ד. **בדרכים נפרדות: המפלגות הדתיות בישראל, בחינת דרכן ערב הקמת המדינה ובכנסת הראשונה והשנייה**. אלון שבות: יד שפירא.

ארנוולד, מ' 2010. **אזרחים בשכונות הספר הצפוניות**. בתוך: בר-און, מ' וחזן, מ' (עורכים), **אזרחים במלחמה: קובץ מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות (1948-1950)**. ירושלים: יד בן-צבי, המכון לחקר הציונות וישראל ע"ש וייצמן באוניברסיטת תל-אביב והעמותה לחקר כוח המגן ע"ש גלילי.

- ארנוולד, מ', תש"ע. מעורבות רבני ירושלים בענייני ביטחון במלחמת העצמאות, **עלה זית וחרב** י: 279-251.
- ארנוולד, מ', 2004. **מצור בתוך מצור: הרובע היהודי בירושלים העתיקה במלחמת העצמאות**. קריית שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל, הציונות ומורשת בן-גוריון.
- בן-גוריון, ד' 1971. **יחוד ויעוד: דברים על ביטחון ישראל** (ג' ריבלין הביא לבית הדפוס). ירושלים: מערכות ומשרד הביטחון-ההוצאה לאור.
- בן-גוריון, ד', 1982. **יומן המלחמה** (ריבלין ג' וא' ואורן א' עורכים). תל-אביב: משרד הביטחון – ההוצאה לאור.
- בן-גוריון, ד', 1982. **מן 'היומן' מלחמת העצמאות, תש"ח-תש"ט**, (ריבלין ג' ואורן א' עורכים). תל-אביב: משרד הביטחון – ההוצאה לאור.
- בר-און, מ' וחזן, מ' (עורכים) 2006. **עם במלחמה: קובץ מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות**. ירושלים: יד בן-צבי, המכון לחקר הציונות וישראל ע"ש וייצמן באוניברסיטת תל-אביב והעמותה לחקר כוח המגן ע"ש גלילי.
- בר-און, מ' וחזן, מ' (עורכים) 2010. **אזרחים במלחמה קובץ מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות**. ירושלים: יד בן-צבי, המכון לחקר הציונות וישראל ע"ש וייצמן באוניברסיטת תל-אביב והעמותה לחקר כוח המגן ע"ש גלילי.
- בר-זוהר, מ' תשל"ה-תשל"ז. **בן-גוריון**. תל-אביב: עם עובד (שלושה חלקים).
- בקון, ג' תשס"ה. **פוליטיקה ומסורת: 'אגודת-ישראל' בפולין, 1916-1939**. ירושלים: מרכז זלמן שזר.
- גולני, מ', 1990. מבינאום ירושלים להכללתה במדינת ישראל. בתוך: פילובסקי, ו' (עורכת), **המעבר מישוב למדינה 1947-1949: רציפות ותמורות** (299-313). חיפה: מוסד הרצל, אוניברסיטת חיפה.
- דולב, ג' (עורכת) תשס"ה. **פשקווילים: מודעות קיר וכרזות פולמוס ברחוב החרדי**. ירושלים ותל-אביב: כתר.
- יוסף, ד' תש"ך. **קריה נאמנה: מצור ירושלים 1948**. ירושלים: שוקן.
- כהן, א' 1998. **הטלית והדגל: הציונות הדתית וחזון מדינת התורה בימי ראשית המדינה**. ירושלים: יד בן-צבי.
- כהן, י', תשכ"ד. **גיוס כהלכה**. ירושלים: מאגנס.
- לוי (לויצה), י' 1986. **תשעה קבין: ירושלים בקרבות מלחמת העצמאות**. תל-אביב: מערכות.
- נאור, א' תשע"ג. **'ירושלים תתן קולה' – השתקפות קולה של היהדות החרדית במלחמת העצמאות: 'היומן' של מרכז אגודת-ישראל**. חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה". רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- ענף היסטוריה במטכ"ל, 1959. **תולדות מלחמת הקוממיות**. תל-אביב: מערכות.
- פונד, י' תשמ"ט. **אגודת-ישראל מול הציונות ומדינת ישראל – אידיאולוגיה ומדיניות**. חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה". רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- פונד, י' 1991. **ההיבט הציוני בעיתונות 'אגודת-ישראל', קשר 9: 81-89**.
- פונד, י' תש"ע. **מתווי דרכים עיתונות 'אגודת-ישראל'**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד והמכון לחקר העיתונות והתקשורת היהודית באוניברסיטת תל-אביב.
- פונד, י' תשנ"ט. **פירוד או השתתפות, אגודת-ישראל מול הציונות ומדינת ישראל**. ירושלים: מאגנס.

פרוש, מ' תשס"א. **שרשרת הדורות בתקופות הסוערות פרקי זכרונות על הרב משה פרוש ז"ל ותקופתו**. ירושלים: הוצאה עצמית (שישה חלקים).

פעיל, מ', 1989. **עצמאות תש"ח-תש"ט**. תל-אביב: משרד הביטחון - ההוצאה לאור.

פרידמן, מ' 1990. **ואלה תולדות הסטטוס קוו: דת ומדינה בישראל**. בתוך: פילובסקי, ו' (עורכת), **המעבר מישוב למדינה 1947-1949: רציפות ותמורות** (47-80). חיפה: מוסד הרצל, אוניברסיטת חיפה.

פרידמן, מ' 1991. **החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

פרידמן, מ' תשנ"א. **מדינת ישראל כדילמה דתית, אלפיים 3: 24-68**.

פרידמן, מ' תשס"ה. **פשקווילים ומודעות קיר בחברה החרדית**. בתוך: דולב, ג' (עורכת), **פשקווילים: מודעות קיר וכרזות פולמוס ברחוב החרדי** (8-38). ירושלים ותל-אביב: כתר.

פרילינג, ט' 2009. **מי אתה לאון ברז'ה? סיפורו של קאפו באושוויץ היסטוריה, פוליטיקה וזכרון**. תל-אביב: רסלינג.

פרנקל, י' תשנ"ד. **היהדות החרדית והדתית בירושלים בתקופת המצור, הציונות יח: 289-247**.

צור, י' 1979. **קרב יום: דפי עבר**. ירושלים: כתר.

קשת, י' 1973. **בירושלים הנצורה: יומנים מן העורף**. חלק א' מימי מלחמת השחרור (תש"ח), ירושלים: הוצאת ראובן מס.

ארכיונים

ארכיון אגודת-ישראל, ירושלים; יהודה בלויא, "לכבוד ידידנו הר' משה גליכמן-פרוש הי"ו, אי שם באמריקא", כ"ט שבט תש"ח (9.2.48); יהודה בלויא בשם מרכז אגדת ישראל, "לכבוד חברנו הר' אברהם מוקטובסקי, ר' מנחם גליכמן-פרוש", כ"ח שבט תש"ח (18.2.48).

ארכיון העיר ירושלים, עיריית ירושלים; תיקי עו"ד ח. קורנוולד ותיק ירושלים F 16 במיכל 78; מיכל 397; תיק משמר העם בית ישראל במיכל 140; עיתוני "המגן" במיכל 1542.

גנזך קידוש השם, בני-ברק; תיק עיתונות מס' 90; תיק עיתונות מס' 959 (גדוד טוביה); תיק מס' 41 (אגודת-ישראל); תיק מס' 949 (צה"ל).

ראיונות

ח"כ הרב מנחם פרוש ז"ל, 10.7.07, 8.11.07, 29.12.08